॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

હિમાલયની યાત્રા.

નાની વયમાંજ પુસ્તકોદ્વારા વિદ્વાન્ પુરૂષોના મુખે હિમાલયના દિવ્ય અને પવિત્ર પ્રદેશની અલૌકિકતા વિશે ઘણીવાર વાંચ્યું સાંભળ્યું હોવાથી જીજ્ઞાસા રહ્યા કરતી હતી કે તેની જાત્રા-અવલોકન કરવું. સુયોગ મળતા મારા મિત્ર રા. વ્રજલાલ ત્રિભોવનદાસ સાથે કલકત્તાથી સં. ૧૯૭૭ના જેઠ સુદિ ૯ ને મંગળવારે નીકળી કાશી અયોધ્યા થઇ હરિદ્વાર આવ્યો હરિદ્વાર એ હિમાલયની તળેટી છે, તેમજ હિંદુઓનું યાત્રાનું મ્હોટું સ્થાન છે. બાજુમાં કનખલ જ્યાં દક્ષ પ્રજાપતિએ યજ્ઞો કર્યા હતા તે તથા ઋષિકેશ-તપોભૂમિ છે, તેથી ત્યાં હજારો યાત્રી દર વર્ષ યાત્રાએ આવે છે. હરિદ્વારમાં હરકી પાયરી [illegible]ામનો કુંડ ગંગાજીમાં જોડાયલો છે તેનું સ્ન[illegible] મનાય છે. સનાતન ધર્મ ઋષિકુળ બ્રહ્મચ[illegible] બાળકોને પ્રાચીન પદ્ધતિ અનુસાર બ્રહ્મચર્ય પ[illegible] સાથે વ્યવહારિક વિદ્યા વર્ણાશ્રમ ધર્મને અનુકુળ શિખવનારૂં [illegible] વિદ્યાભુવન પણ છે. આ હરિદ્વાર ક્ષેત્રમાં બાર બાર વર્ષે કુંભમેળો ભરાય છે, જે વખતે લાખો ભાવિક યાત્રીઓ સમસ્ત ભારત[illegible] માંથી આવે છે; અને આજ શુભ સ્થળેથી શ્રી બદ્રીનારાય[illegible] શરૂ થાય છે. પરંતુ આ વર્ષે સરકારે કોઇપણ [illegible]

દુષ્કાળના બ્હાના હેઠળ બદ્રીનાથની જાત્રા બંધ કરવાથી કેટલાક યાત્રીઓ નિરાશ થઇ પાછા ફર્યા, કેટલાક જુદે રસ્તે થઇ બદ્રીનારાયણ જવા નીકળ્યા, કેટલાકે લાંચ રૂશ્વતો આપી પોતાનો રસ્તો મોકળો કર્યો. અમોએ પ્રથમ માર્ગ સ્વીકારી ડહેરાડુનને રસ્તે આગળ વધ્યા.

ડહેરાડુન.

ડહેરાડુનની આસપાસ વનસ્પતિ ઝરણાઓની રમણીકતા હોવાને લીધે તેમજ હિમાલયની તળેટીમાં આવેલું હોવાથી ઠંડી વિશેષ હોવાથી સત્તાવાળાઓ ગ્રીષ્મ ઋતુમાં હવા ખાવા આવે છે. રેલ્વેનો અંત પણ અહીંજ આવે છે. અહીં ફોરેસ્ટ કોલેજ છે જેમાં વનસ્પતિ શાસ્ત્ર શીખવાય છે તથા રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ છે જ્યાં રસાયન શાસ્ત્રીઓ રસાયનિક પ્રયોગો કરી શોધખોળ કરે છે. ઘણા અંગ્રેજ વેપારીઓ કોઠી નાંખી માલદાર થઇ પડયા છે. બજાર સીધી અને મોટી છે દુકાનોમાં પરચુરણ તથા જથ્થાબંધ વસ્તુઓ મળી શકે છે. અહીં એક દિવસ રહી જોઇતી ચીજવસ્તુ ખરીદી રાજપુર થઇ મસુરી આવ્યા.

મસુરી.

ટાંગામાં બેસી બાર આને સ્વારી સાત માઇલપર ...ના રાજપુર સુધી પહોંચી શકે છે, પણ રાજપુરથી આગળ સખ્ત ચડાઇવાળો પ્રદેશ શરૂ થતો હોવાથી ટાંગા કે ગાડું જઇ શકે ...પ નથી. રાજપુર પણ જરા પહાડ ઉપર આવેલું છે. અહીં બહેરા ... નિશાળ છે તેમજ કાચનું કારખાનું છે. ચડાઇ પગેથી ન ...ઓને માટે અહીંથી સામાન ઉપાડનારા મજુર, સ્વારી

ફરવા માટે ખચ્ચર કે ઝંપાન (ડોળી) બે ત્રણ અંગ્રેજ કંપનીઓ પેટ પૂરતો ચાર્જ કરી પૂરા પાડે છે. મસુરી રાજપુરથી સાત માઇલ દૂર છે ત્યાં સુધીના ખચ્ચરનું ભાડું રૂપિયો દોઢ તથા ઝંપાનનું ભાડું રૂપિઆ સાડાત્રણ પડે છે. ઝંપાનમાં માત્ર એક માણસ સામાન વિના બેસી શકે છે. રાજપુરથી જરા આગળ ચાલતાંજ કઠિન ચડાણ શરૂ થાય છે. અંગ્રેજોનો આવરો જાવરો અતિશય માલુમ પડે છે. રસ્તામાં જકાત (દાણ) લેનારી ચોકી આવે છે જે ટટ્ટુ કે થોડો સામાન હોય તો પણ જકાત લે છે. ઉતરોત્તર અતિ વિકટ ચડાઇ થાક ખાતાં ખાતાં ચડી મસુરી પહોંચ્યા. મસુરી શહેર એક ઉંચા પહાડપર વસેલું છે આસપાસમાં જેટલા પર્વતશિખરો છે તેટલા તમામ ગોરાઓએ દેશના ગામડાઓની માફક બેઠા ઘાટના બંગલા અથવા કોટેજ બનાવી વસાવી મૂક્યા છે. મસુરીની બાજુમાં સેંકડો પહાડોના શિખરો છે, તેમાં કોઇ એવું શિખર નથી કે જ્યાં કોટેજ ન હોય. જ્યાંથી નજર કરીએ ત્યાંથી શહેરનું શહેર વસેલું જોવામાં આવે છે. રસ્તાઓ સાફ સડકવાળા રોનકદાર બાંધેલા છે. ટેલીફોન, તાર, વીજળીના દીવાની સગવડ ઉત્તમ પ્રકારે કરવામાં આવી છે. અંગ્રેજોની વસ્તી પુષ્કળ છે તેમજ હવા ખાવા માટે ઘણા અંગ્રેજો તથા પૈસાદાર દેશીઓ આવે છે. પાણીના નળ ઠેક ઠેકાણે ગોઠવાયા છે. અનેક પ્રકારનો ભભકાદાર સામાન વેચનારી દુકાનો, પોસ્ટ ઓફીસ, નિશાળો, દવાખાનું, તાર ઓફીસ નજરે પડે છે. મસુરીમાં સખ્ત ઠંડી રહે છે. પાણી પણ બહુ ઠંડું હોય છે. ઘડી ઘડીમાં ધુમસ થઇ આવી વરસાદ પડે છે. શિયાળામાં બરફ પણ સારી રીતે પડે છે. અંગ્રેજોની તથા એક બે દેશીઓની હોટલો છે. જેનો ચાર્જ સખ્ત છે. ઉનાળાની ઋતુમાં મુસાફરો આવે

ચોમાસામાં હેઠે ઉતરી જાય છે. ડહેરાડુનથી મસુરી ૧૮ માઇલ દૂર છે છતાં તે એટલી ઉંચાઇએ વસેલું છે કે તેના વીજળીના દીવા બરાબર રાત્રે ડહેરાડુનમાં દેખાય છે. અમોએ ધર્મશાળામાં જયાં લક્ષ્મીજી તથા શિવજીનું મંદિર છે ત્યાં થાકયા પાકયા ઉતારો કરી રાત ઠંડીમાં ગાળી. સવારે ગંગોત્રી જમનોત્રી જવાની હકીકત એકઠી કરી સાથે વધારે પડતો પુસ્તકોનો બોજો હતો તેનું મુંબઇ પારસલ કરી આગળ ચાલ્યા.

હિમાલયની યાત્રાનો હેતુ.

અહીંઆ એક અગત્યની વાત રજુ કરવાની જરૂર છે કે જેમ જુની પદ્ધતિએ આપણા વડીલો અને ભાઇ બહેનો યાત્રાએ નીકળી દેવદર્શન કરી પોતાને કૃતાર્થ માને છે તેમ અમારો સંતોષ તેટલેથીજ નહોતો પરંતુ તે સાથે હિમાલય તપોભૂમિ છે ત્યાં અનેક ઋષિમુનિ મહાત્મા જ્ઞાની અને સિદ્ધ પુરૂષો ગંગા યમુના તટે કુટીઓમાં અને પર્વત તથા જંગલોની ગુફામાં નિવાસ કરે છે તેઓની શોધ કરી દર્શન સમાગમ કરી આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવું તથા સૃષ્ટિ સૌંદર્ય નિહાળી મન હૃદયને શાંતિ આપવી. ચાલવાના પરિશ્રમથી, ભૂખ તરસ ઠંડી વરસાદ તાપના કષ્ટથી તથા સાત્વિક અને મિતાહારના સેવનથી જપ તપ ઉપાસનાને લાયક બની પ્રભુના દર્શન કરી આલોક પરલોકનું સાર્થક કરવું. આજ ભાવનાથી અમે નીકળ્યા હતા તેથી

તિતિક્ષા

અર્થાત્ સહનશકિત અમોએ ધારણ કરી હતી. પાસે થોડા પૈસા લઇ બરબા બરબા મણ જેટલા કપડા વાસણ અને પુસ્તકોનો

ઓજો પોટકીમાં બાંધી ખભે ઉંચકી પ્રવાસ કરતા હતા. હિમાલયના શીત પ્રદેશમાં ગરમ કપડાનું સાધન હોવું જોઇએ પણ અમે એક પણ ગરમ કપડું પાસે રાખ્યું ન હતું. ધોતી પેરણ હાફકોટ માથે કાશ્મીરી ટોપી હાથમાં લાકડી અને છત્રી રાખી કઠિન ચડાઇ ચડતા ઉતરતા હતા. આંહીનો માઇલ ચડાઇ ઉતરાઇને લઇ આપણા દેશના ગાઉથી આકરો ગણાય, તે માઇલ હરેક યાત્રી રોજના ૧૦ થી ૧૨ માઇલ વધારેમાં વધારે ચાલે પણ અમોએ પ્રથમ ૧૦ થી શરૂઆત કરી ૧૨ પછી ૧૪–૧૫–૧૬–૧૮–૨૧ અને છેવટે એક એક દિવસમાં ૨૪ માઇલ સુધી ચાલ્યા. ગમે તેવું ઠંડું બરફ જેવું જળ હોય તો પણ આનંદપૂર્વક સ્નાન કરતા તથા નિમક મસાલા તેલ વિનાનું સાત્વિક ભોજન કરતા. વખતે ઘી બહુ મોંઘુ મળે કે ન મળે તો તે વિના પણ ચલાવી લેતા અર્થાત માત્ર રોટલી અને મોળી મગની બાફેલી દાળથી ગુજારો કરતા. ગમે તેવો વરસાદ તડકો ઠંડી કે ભયાનક જંગલ પહાડ હોય તો પણ નિર્ભય રીતે ચાલ્યા જતા. વેગવાળી નદી, નાળા, તુટેલા પહાડો વિના સંકોચે ઓળંગી જતા અને આટલું છતાં હરિસ્મરણ કરવામાં અને પ્રસન્નતામાં ભંગ પડવા ન દેતા.

ધરાસુ.

ઉપરોક્ત ધ્યેય મનમાં રાખી યમ નિયમનું સેવન કરતા મસુરીથી આગળ ચાલી ૬ માઇલ પર આવેલી જાલકી ધર્મશાળામાં રાત્રી ગાળી. રસ્તો થોડી ચડાઇ ઉતરાઇવાળો પણ સામાન્ય રીતે ઠીક હતો. અહીં ધર્મશાળાની લગોલગ દુકાન છે જ્યાં ખાવાપીવાની ચીજ મળી શકે છે. બીજે દિવસે આઠ માઇલ ચાલી ધનોલ્ટી આવ્યા.

અહીં બાવા કાળી કમળીવાળાની ધર્મશાળામાં ઉતારો કર્યો. પાથ-રવાને તથા ઓઢવાને દરી-શેત્રંજી કામળ તથા રસોઇને માટે બલ-તણુ-વાસણ ધર્મશાળા તરફથી મળ્યા તેનો ઉપયોગ કર્યો. અહીં એક દુકાન છે પણ દુકાનદાર જામેલો હોઇ માત્ર લ્હેકો અને પૂરૂં દામ લેવા છતાં બેદરકારીથી આપે છે. બાળવાના લાકડાની બહુ મુશ્કેલી જણાઇ. બાજુમાં લાકડાના જંગલે જંગલ ઉભા છે પણ ઠેકો-ઇજારો અપાયલો હોવાથી જંગલમાંથી લાકડાનો કટકો પણ લઇ ન શકાતો ઠેકે-દાર ઇજારદાર-ક્યાંય ચાલ્યો ગયો હોય તો યાત્રીની કમબખ્તી સમજવી ! કાશીમાં મારે હાથે ફોલ્લો-ગુમડું નીકળ્યું હતું તે બહુ વધી જતાં ઓપરેશન કરાવવું પડયું હતું તેની પીડા કાયમ હતી તેવામાં મારા સાથીને પગે જોડા ડંખવાથી તથા વાથી ગોઠણમાં પીડા ઉત્પન્ન થવાથી આગળ ચલાય તેમ ન લાગ્યું. તેલ ઘી ચોળવાથી ફાયદો ન જણાતા ટટ્ટુ ખચ્ચરો ભાડે કરી ૭ માઇલપર આવેલા કાણાતલ પહોંચ્યા. કાણાતાલ આવતા રસ્તામાં ખચ્ચરો પર બેસવાથી જીવ ગભરાવા માંડયો. ભયંકર ઉંચા પહાડો તેનાપર સાંકડો બે ફુટનો રસ્તો વળી તે રસ્તો કયાંક કયાંક તુટેલો હતો ખચ્ચર પણ એવું એવળું કે વચ્ચે અગર પહાડની બાજુમાં ન ચાલતાં પહાડની કિનારપરજ ચાલે એટલે જો પત્થર ખસે, રસ્તાની કિનાર તુટે કે સામેથી આવતા બીજા ખચ્ચરને અથડે તો નીચે પાતાળ જેવી ઉંડી જણાતી ખાઇમાંજ ગબડાવી મારે ! અહીં સર્વત્ર પર્વતમય જગત દેખાતું હતું. કાણાતાલમાં બે ત્રણ દુકાનો હતી ત્યાંથી સીધો સામાન ખરીદી રસોઇ કરી પણ પાણીની બહુ મુશ્કેલી ભોગવવી પડી. બીજે દિવસ કઠણ થઇ પગપાળા આગળ ચાલ્યા. થોડું ચાલ્યા બાદ બે રસ્તા જેમાં એક રસ્તો ઉપરનો ટેહરી ગયેલો છે અને બીજો નીચેનો ગંગોત્રી તરફ જતો હતો. બીજે રસ્તે ૧૦ માઇલની

સખ્ત ઉતરાઇ ઉતરી ગઙ્ગિયાના પહોંચ્યા. અહીં પહોંચતા બહુ થાક લાગ્યો હતો. અહીં આગળ ગંગાજી મળી જાય છે. ધર્મશાળાથી એક કઢંગી, ચાલનારને ગભડાવે દે તેવી કેડીએ ચાલી ગંગાજીમાં સ્નાન કરી દુકાનથી સીધો સામાન લઇ રસોઇ કરી જમ્યા. અહીં આગળ નેપાળી યાત્રીઓ જેઓ ૨૪ ની સંખ્યામાં હતા તેનો ભેટો થયો. બીજે દિવસે સવારમાં ૭ વાગે રોજના નિયમ પ્રમાણે ચાલી છામ તથા નિગુણુ થઇ ૧૫ માઇલપર આવેલા ધરાસુ પહોંચ્યા. રસ્તામાં ચડાઇ ઉતરાઇ કમ હતી. છામમાં ધર્મશાળા દુકાનની સગવડ હતી પણ નગુણુમાં ધર્મશાળા બેહાલ હાલતમાં ટકવા લાયક ન હતી. ધરાસુમાં ધર્મશાળા પાસે બે દુકાનો તથા ગંગાજીના જળની સારી સગવડ હતી ધરાસુથી એક ઉપરનો રસ્તો ૪૮ માઇલે જમનોત્રી જાય છે અને બીજો નીચેનો રસ્તો ગંગાજીના કિનારે કિનારે ૭૪ માઇલ ચાલતાં ગંગોત્રી પહોંચાડે છે. મસુરી છોડયા પછીથી ઠેઠ ગંગોત્રી જમનોત્રી સુધી

મહારાજા ટેહરી

ની રાજ્યસત્તા પ્રવર્તે છે. ટેહરી મહારાજા ક્ષત્રિય જાતિના આસ્તિક હિંદુ છે. તેના પૂર્વજ અતિ ધર્મનિષ્ટ અને પ્રજાવત્સલ વૃત્તિના હતા એટલે તેમણે ગંગોત્રી જમનોત્રીના રસ્તે સડક બધાવી યાત્રીઓને માટે સરળતા કરી ગયા છે. પ્રથમ ટેહરી મહારાજાની સત્તા આખા હિમાલયમાં ચાલતી હતી. રાજાના ધર્માભ અને પરોપકારી વૃત્તિને લઇ લોકો રાજાને શ્રીબદ્રીનારાયણનો અવતાર સુદ્ધાં માનતાં અને જાત્રાએ જવા પહેલા ટેહરી જઇ મહારાજાના દર્શન કરી આશીર્વાદ લીધા પછીજ યાત્રી આગળ વધવા પગ ઉપાડતા. હિંદુસ્થાનના

બીજા ૭૦૦ દેશી રાજાઓની માફક આ મહારાજાની પણ પરતંત્ર દશા છે. કર્તવ્ય વિમુખ અને સ્વાભિમાન ખોવાથી ચાલાક અંગ્રેજ સત્તાવાળાઓએ ક્રમે ક્રમે અરધા હિમાલયમાં પ્રવેશ કરી પગદંડા જમાવ્યો છે. મહારાજાની પ્રજા દુઃખી, અજ્ઞાન, મૂર્ખ, રાંકડી, નિર્માલ્ય હોવા છતાં તેને સુધારવાનો કે સહાય કરવાનો જરાય વિચાર સૂઝતો નથી એટલુંજ નહિ પણ જંગલો બંધ કરી નાના પ્રકારના અંકુશો અંગ્રેજોનું જોઇ જોઇ બેસાડવાથી ઉલટો પ્રજાની અગવડતામાં વધારો કર્યો છે. વર્તમાન રાજા તરફથી યાત્રીને માટે કાંઇ બંદોબસ્ત કે સંભાળ રાખવામાં આવતી નથી, પરંતુ ઋષિકેશવાળા મહાત્મા

બાવા કાળીકમલીવાલા.

એ અમોઘ પુણ્યનું કામ કર્યું છે. એ મહાત્મા ૩૦ વર્ષ પૂર્વે ઋષિકેશમાં થઇ ગયા છે. એમના પ્રેમાળ હૃદયમાં ધર્મ તથા દયાની લાગણી ઉભરાવાથી કલકત્તા–મુંબઇના શ્રીમંતોને શ્રીબદ્રીકેદારનાથ તથા ગંગોત્રીની જાત્રાની મહત્તા સમજાવી ઠેક ઠેકાણે ધર્મશાળા (ધર્મશાળામાં દરી, કમલ અને વાસણોના સાધનોનો પ્રબંધ) સદાવ્રત તથા દવાખાનાઓ ખોલાવી યાત્રીઓના અનેક કષ્ટ કમી કરી ભારે આશીર્વાદ મેળવ્યા છે. એ મહાત્મા તો પરલોકવાસી થઇ ગયા છે પણ એમના ઉત્તરાધિકારી મહાત્મા રામનાથ છે તેઓ પણ ગુરૂના પવિત્ર પગલે ચાલી સદ્દગત્ મહાત્માનું પુણ્યકાર્ય આગળ વધારી રહ્યા છે. અલબત બહુ જગ્યાઓ સંભાળવાની હોવાથી ક્યાંક નોકર ચોકીદારો બેદરકારીથી વર્તે છે, ક્યાંક કોઇ નોકર યાત્રીઓની સગવડ ન સાચવતાં ધર્મશાળાની વસ્તુઓનો પોતેજ ઉપયોગ કરે છે, ક્યાંક ધર્મશાળા જીર્ણ હાલતમાં માંકડ મચ્છર ચાંચડયુક્ત હોય છે, તે ખામીએ

દૂર કરાવવાની જરૂર છે; એટલુંજ નહિ પણ ધરાસુથી જમનોત્રીને રસ્તે યાત્રીને ઘણું કષ્ટ અને અગવડતા ધર્મશાળા તથા દુકાનના અભાવે વેઠવા પડે છે તે તરફ પણ મહાત્માશ્રીએ પોતાનું પરોપકારી કાર્ય લંબાવવાની જરૂર છે. આશા છે કે પ્રભુ પ્રેરણાએ તેમનું હૃદય તે તરફ વળે.

જંગલ અને પહાડો.

ધરાસુથી જમનોત્રી રસ્તે ચાલતા સડક ઉપરનો રસ્તો ગીચ જંગલમાંથી પસાર થાય છે. જંગલમાં તાડ જેવડા લાંબા દેવદારના વૃક્ષો સંખ્યાબંધ ઉભા હોય છે. વૃક્ષો વરસાદ પવન કે થડ બળવાને લીધે નીચે પડવાનો સંભવ રહે છે તેમ પરસ્પરના સંઘર્ષણથી આગ પણ લાગે છે. આ વૃક્ષોની ડાળીઓ નાની હોય છે અને લીંબડાની માફક તણખલી સિવાય પાંદડા હોતા નથી. બબે હજાર વૃક્ષોનો જથ્થો લીલામથી વેચાય છે. એક વૃક્ષના રૂ. ૧૫ થી ૨૦ સુધી ઉપજે છે. આવા તો લાખો વૃક્ષ જંગલમાં ઉત્પન્ન થાય છે એટલે મહારાજાને તેનીજ ખરી આવક થાય છે. આ વૃક્ષોને ખરીદનાર ઇજારદાર વૃક્ષ મોટું થતા તેનાપર નંબર લગાવી તેના થડને બાળી પહાડ પર પડાવી નાંખે છે. બાદ ડાળી ડાંખરા છોલાવી જમના ગંગાદિ નદીમાં કે મોટા નાળાના પ્રવાહમાં વહેતા મુકાવી હરિદ્વાર વગેરે મોટા રેલવાળા સ્થળે પોતાની વખારમાં ઉતરાવી વેચે છે. આ વૃક્ષના આડસર, કમાડ, ટેબલ, ઘરના બારણાદિ બની શકે તેમ હોવાથી વેપારીને બહુ સારૂં દામ ઉપજે છે. જંગલોમાં સિંહ વાઘ રીંછ આદિ જંગલી પ્રાણી વસે છે તે માણસને રંજાડ કરતા નથી પણ પહાડી લોકોના બળદ ગાય કે બકરીને વખતે વછ મળતા મારી

ઉપાડી જાય છે. પહાડી લોકો પણ એથી બચવાને માટે આસપાસ ભેંશોને ઉભી રાખી વચ્ચે ગાય બકરીને રાખે છે તેથી ભેંશોથી ડર ભાગનાર (સિંહ શીખે) જનાવરો ફાવી શકતા નથી. ધરાસુ સુધી પાણીની તંગી હતી પણ ધરાસુ પછીથી ઠેક ઠેકાણે સુમધુર ઠંડા જળના ઝરણાઓ બબે ચાર ચાર માઇલના અંતરે મળતા રહે છે. ધરાસુથી થોડી ચડાઇ ચડ્યા બાદ સામાન્ય રસ્તે ૯ માઇલ ચાલતા ગેંવલા આવ્યું પણ અહીં ધર્મશાળા દુકાનની સગવડ ન હતી. ગેંવલાથી ૪ માઇલ આગળ ચાલતાં જંગલમાં દુકાન આવી ત્યાંથી આટો દાળ લઇ રસોઇ કરી ત્યાંજ રાત્રો રોકાવાનો વિચાર કર્યો પણ બેસવા સુવાનું છાપરૂં કંઇ ન હોવાથી આગળ ચાલ્યા. જરા ચાલ્યા કે આકરી ચડાઇ શરૂ થઇ. જેમ જેમ આગળ ચાલ્યા તેમ તેમ માનું ધાવણું ઓકાવી નાખે તેવી ચડાઇ આવવા લાગી. તે સાથે જંગલ અને પહાડ અત્યંત ભયાનક દેખાવા લાગ્યા. ભારે હિંમત રાખી ૪ માઇલની સખત ચડાઇ અને તેટલીજ અને તેવીજ ઉતરાઇ ઉતરી એકંદર ૨૧ માઇલ ચાલી એક દરબારી ઉતારો, ડાક બંગલો હતો ત્યાં મોડી રાતના પહોંચ્યા પણ ડાક બંગલો રાત્રીને લઇ પડતો મૂકી ૧ માઇલ રસ્તો આગળ ચાલ્યા ગયા. સારા નશીબે પહાડી લોકો સામે મળવાથી પાછા ફરી ડાક બંગલે રાત રહ્યા. આટલી ભયાનકતા અને ગહનતા પહાડો તથા જંગલોમાં હોવા છતાં એક આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે હિમાલયના પુણ્ય પ્રતાપે ક્યાંય ચોરી લુંટફાટ કે મારામારી થતી નથી. ડાક બંગલામાં એક અઘોરી જેવો પહાડી દુકાનદાર એક ઓરડાના ભાગમાં અંધારામાં ટુટીયાવાળી બેઠો હતો, તેને મહા મહેનતે બોલતો કરી થોડું પાણી અને કાળીયા લઇ નાસ્તો

કર્યો અને ખાડા ખબડાવાળી ઓસરીમાં શેત્રંજી નાખી પડયા રહ્યા. સવારે વહેલા ઉઠી ચાલી નીકળ્યા. ૪ માઇલ ચાલતા ગંગાણી આવ્યું જ્યાં જમનાજીના દર્શન થયા. સડકની નીચે દુકાન છે તથા રસોઇ થઇ શકે તેવી ધર્મશાળા છે અને તેનીજ બાજુમાં ગંગાકુંડ તથા જમનાજી વહે છે. ભગવતી જમનાજીમાં સ્નાન કરી રસોઈ કરી જમ્યા. દુકાનદારે થોડી વિસ્તારવાળી જગ્યા રોકી તેમાં દાડમી, નારંગી, અંજીર અને નાસપતિના વૃક્ષો :ઉછેરી ફળફુલવાળા કર્યા છે. ઘણા દિવસે ફળ લટકતાં વૃક્ષો જોવાથી આનંદ થયો. ફળ જરા કાચા હતા તોપણ તોડી લઇ અંજીર તથા નાસપતિ ખુબ ખાધા.

બપોર પછી આગળ ચાલતા રસ્તો કાંકરા પથ્થરવાળો હતો. જમનાજીના કિનારે કિનારે ૪ માઇલ ચાલતા કુથનોર આવ્યા. આ પહાડી ગામડામાં પહાડી દુકાનદારના ઓટલે રાત્રી ગાળી. રસ્તામાં તથા અહીં રાત્રીના વરસાદ પડવાથી સારી રીતે હેરાનગતી ભોગવવી પડી. સવારના ચાલી નીકળી ૭ માઇલપર આવેલા રાતના ગામ પહોંચ્યા. રસ્તામાં ઠેક ઠેકાણે અખરોટના ફળવાળા વૃક્ષો આવતા પણ ફળ કાચા હતા. આ ગામ નજીક પહોંચતા હિમથી આચ્છાદિત સુમેરૂ પર્વતના દર્શન થયા. ગામના પાદરમાં આવતા જરદાલુના વૃક્ષોનું જંગલ દેખાયું. વૃક્ષોપરથી પાકેલાં જરદાલુ ખૂબ ખાઇ ગામમાં ગયા. આજના દિવસે પહાડી લોકોની દેવીનો ઉત્સવ હોવાથી આસપાસના ગામડાના પહાડી લોકો એકઠા મળી સ્ત્રી પુરૂષો છોકરાઓ અતિ આનંદમાં આવી જઇ નવા કપડા પહેરી ગોળ-મીઠાઇ ખાતાં ખાતાં નાચ કરતા હતા. અહીં જેમ તેમ આટો માખણ અને ભાજી મેળવી રસોઇ કરી રાત રહ્યા. પહાડી લોક દિવસ અને રાત્રી નાચ્યા. તેઓમાં

ગમે તે પુરૂષ ગમે તે સ્ત્રી સાથે નાચે તેમાં ભેદ ગણુતા નથી. આ વખતે એક દરબારી નોકર આવી ચડતાં તેનું મન જરા નહિ સચવાયું હોય તેથી તેણે પહાડી લોકોને સેંકડો ગાળો દઇ ધમકીઓ આપી રંગમાં ભંગ પાડયો! અશાંતિમાં એક દુકાનદારના ઓટલાપર રાત્રી પસાર કરી સવારે ચાલી નીકળી જમનોત્રીના પંડયાઓ જ્યાં વિશેષ કરીને રહે છે તે ખરસાલી ગામે આવી રસોઇ કરી જમ્યા. રાનાથી રસ્તો કાંકરા પથ્થરાવાળો અતિશય ખરાબ હતો. રાનાથી બે માઇલપર હનુમાન ચટ્ટી છે ત્યાં દુકાન હોઇ રસોઇ કરવાની અને રોકાવાની સગવડ છે.

પંડયા—ગોર.

તીર્થના પંડયા અથવા ગોર, બ્રાહ્મણ જાતિના રહ્યા એટલે પૂજ્ય ગણાય પણ તેના આચાર વિચાર તથા કર્મ અભાવો ઉત્પન્ન કરે છે. તેઓ સદાચાર કે શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન સંપાદાન કર્યા વિના કેવળ સ્વાર્થ વૃત્તિ રાખી યાત્રીઓને કેમ નીચોવવા, પૈસા કઢાવવા, એજ માર્ગ લઇ બેઠા છે! અહીં હિમાલયમાં પંડયા સ્વાર્થી છે એમ નથી પરંતુ દ્વારિકા, રામેશ્વર, મથુરા, કાશી, ગયાથી લઇ જગન્નાથ વગેરે સર્વ તીર્થ સ્થળોમાં ધાર્મિક ક્રિયા કરાવી યાત્રી દાન દક્ષિણા આપે તેમાંજ સંતોષ માની આશીર્વાદ આપનાર ગોર—પંડયો ભાગ્યેજ મળે છે. તેમાં વળી અહીંના પંડયા ખાવા પીવામાં મુદ્દલ આચાર વિચાર પવિત્રતા કે સ્વચ્છતા રાખતા નથી. ગમે તેના હાથનું રાંધેલું ખોબામાં લઇ ખાઇ લેવામાં બાધ ગણુતા નથી. નાવા ધોવાનું કે સંધ્યા ગાયત્રીમાં સમજતાં નથી. પંડયા ગોરમાં—પાત્રતા ન જણાતા દાન દેવાનું મન થતું નથી. અમોએ કોઇપણ તીર્થક્ષેત્રમાં પંડયો—ગોર ઉપરના

કારણને લઇ ન કરતા પાત્ર જોઇને શક્તિ અનુસાર જ્યાં આપવું ઘટે ત્યાં આપવાનું ધોરણ રાખ્યું હતું. આથી જો કે પંડયાઓ સાથે વખતો વખત અથડાઅથડી થતી અને ત્રાસ વેઠવો પડતો હતો તોપણ ઝાઝા કંટાળામાંથી બચી શકયા હતા. સ્થાનની માહિતીને માટે કોઇ જાણનાર સુપાત્ર બ્રાહ્મણને પકડી લેતા જે દેવ દર્શન કરાવતો, એટલે ચાર આઠ આના દક્ષિણા આપતા. ગોર-પંડયાના વર્તનને લઇને ઘણી વખત ઓછી બુદ્ધિના માણસોને ધર્મપરથી શ્રદ્ધા ઉડી જાય છે.

ચડાઇ અને ઉતરાઇ.

જમનોત્રીનો રસ્તો અતિ વિકટ ચડાઇ ઉતરાઇ તથા કાંકરા પત્થર પગદંડી વાળો છે તેથી સાધુ સંત સિવાય ગૃહસ્થ યાત્રી બહુ ઓછા જાય છે. ચડાઇમાં ઘણું બળ કરવું પડે છે, વારંવાર થાક લાગે છે અને બોજો ખંભે ઉચકી ચડવું બહુ અઘરૂ લાગે છે; જ્યારે ઉતરાઇથી ગોઠણ દુઃખવા આવે છે અને પીંડીઓ પછડાટથી ભરાઇ જાય છે. ખરસાલીથી જમનોત્રી ૪ માઇલ દૂર છે. સડકનો રસ્તો નથી પણ પગદંડી-કેડી રસ્તે જવાય છે. રસ્તો બહુ ખરાબ હતો. નાનકડી કેડી વળી તે ચડાઇ ઉતરાઇવાળી અને તેમાં પણ પહાડો ધસી પડેલ હોવાથી પગે ચાલી આગળ વધવું અત્યંત જોખમકારક હતું જો ભૂલથી કેડીપરથી બાજુની વનસ્પતિપર પગ મૂકી દેવાય તો નીચે ગબડી પડવાનુંજ છે. એક ગબડી પડેલો માણસ ખાઇમાંથી કે વેગવાળી નદીમાંથી હાથ આવવો કે બચવો મુશ્કેલ છે. આ કેડી જમનોત્રી નજીક તો એટલી સાંકડી અને વિકટ બની છે કે પહાડની ટોચેથી સીધેસીધું ખાડા જેવું કાણું હોય તેમાં પગ મૂકી નીચે ઉતરી

જમનાજી વટાવી જમનોત્રી પહોંચાય છે. આમાં જરાક પગ આડાઅવળો પડે, અને તેમાં જો સાથે બોજો હોય કે છોકરૂં હોય તો ભારે દુર્દશા છે. આપણા ગુજરાતી-કાઠિયાવાડી પોપલા શરીરવાળાને માટે તો જીવના જોખમ જેવુંજ છે. આ જાત્રા કોઇએ સાથે બાળક લઇને તો કરવા જેવી નથી; એટલુંજ નહિ પણ આપણા ગુજરાતીઓએ તો સ્ત્રીઓ સાથે આ જાત્રા કરવામાં પણ ભય સમાયેલો છે. આટલું વિકટ છતાં ભગવતી જમનાજીની કૃપાથી કોઇ જગ્યાએ કોઇને જોખમ પહોંચ્યું જણાયું નથી, એ જમનાજીનો મહિમાજ સમજવો. પેટના દર્દી કે મેદ ચરબીનો જેના શરીરમાં ભરાવો થઇ ગયો હોય તેણે દવાઓનું નકામું સેવન કરવા કરતાં જો તેઓ આવી રોજ થોડી ચડાઇ ચડે ઉતરે તો તુરત તેની બાદી તુટી શરીર આરોગ્યવાન બની શકે. અપચાવાળાને માટે પણ ચડાઇ રામબાણ ઉપાય છે.

વનસ્પતિની શોભા.

કુદરતના શોખીન અને વનસ્પતિના શોધક માણસો સ્વીટઝરલેન્ડના નૈસર્ગિક સૌંદર્યને આજકાલ આગળ કરે છે અને પૈસાવાળા તુરત તે તરફ દોડે છે પણ કાશ્મીર કે હિમાલયના જમનોત્રીવાળા પ્રદેશમાં પ્રવાસ કરી દ્રષ્ટિથી જુવે કે અનુભવે તો તેમને વિચાર બદલવા પડે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની વનસ્પતિ જમનાજીને કાંઠે અતિશય સુંદર દેખાવ આપી રહી છે. શાંતિ ધ્યાન કે વૈદ્યક વિદ્યાના ઉપાસકને અત્યંત આનંદ પ્રાપ્ત થવા સાથે ઉપયોગી તત્ત્વ મળી શકે તેમ છે, દેશના દુર્ભાગ્યે વનસ્પતિ વિદ્યાનું જ્ઞાન બહુ ઓછી વ્યકિત દેશમાં ધરાવે છે અને જે ધરાવે છે તે વિકટતાના કારણે કે અવકાશના અભાવે આ પ્રદેશમાં આવી શકતા નથી. નહિતર અહીં વિવિધ પ્રકારની

વનસ્પતિ ખેતરમાં જેમ ખડ ઉગ્યું હોય તેમ ઉગેલી ઉભી છે. અહીંના પહાડી લોકો જ્ઞાન બુદ્ધિના અભાવે તેનો લાભ લઇ શકતા નથી. વ્યવહારમાં કંટાળેલો માણસ બે ઘડી શ્રીની શોભાનું શાંત ચિત્તે નિરીક્ષણ કરે તો પણ સમગ્ર ચિંતા ભૂલી જાય તેમ છે. વરસાદને લઇને તેનો બહાર હરીયાળો ખીલી નીકળી બહુ દીપી રહે છે.

જમનોત્રી.

ડહેરાડુનથી પગ રસ્તે ૧૧૦ માઇલ ચાલી ૧૧ દિવસે સુમેરૂ-કલિંદ પર્વત કે જે પર્વતમાંથી સૂર્ય પુત્રી ભગવતી જમનાજી પ્રગટ થાય છે તે જમનોત્રી મૈયાના દર્શન થયા. પહાડ પરથી અત્યંત વેગમાં વહેતા જમનાજીના પવિત્ર અતિ શીતળ જળમાં સ્નાન કરી બાજુમાં તપ્તકુંડ જેમાં અતિ ગરમ પાણી છે તેમાં સ્નાન કરી મંદિરમાં માતાજીની મૂર્તિના દર્શન કરી ભેટ ધરી. જમના માતાના સ્નાન દર્શનથી રસ્તાનો પરિશ્રમ વિસરી દેહના પાપો નષ્ટ થયાનું માની હૃદયમાં ભારે આનંદ થયો. આ વર્ષ જાત્રા બંધ હોવાને કારણે પંડયાઓ બહુ કમ હતા. બે નાના છોકરાઓ મંદિર પાસેની ઓરડીમાં માત્ર હતા. માતાજીની પૂજા અર્ચના ગંગોત્રી કેદારનાથની માફક થતી ન જણાઇ. શૃંગાર કે એવું પણ કંઈ ન જણાયું. જમનોત્રીમાં મંદિરની પાસે ગરમ જળના ચાર પાંચ નાના કુંડ છે તે એટલા તો ગરમ છે કે બટેટા ખીચડી ચોખા પણ તુરતમાં ચડી જાય છે. બે ત્રણ ધર્મશાળા કોટડીઓવાળી છે પણ તે કોટડીઓ ગુફા જેવી અંધારાવાળી અને વરસાદના ટીપાં ચુવે તેવી છે તેથી યાત્રીને બહુ અગવડતા વેઠવી પડે છે. અહીં ઠંડી સખ્ત જણાય છે. દુકાન એકેય નથી તેથી યાત્રીને ખરસાલીથી ખાવાની ચીજ વસ્તુ સાથે લાવવી પડે છે. બાળ-

વાના લાકડાની પણ મૂશ્કેલી છે. સાથે માણસ હોય તો તે જંગલમાંથી લાવે ત્યારેજ મળા શકે તેવું છે. અમોએ રસ્તાની બહુ કઠિનાઈ સાંભળી સામાન ઉંચકવા એક માણસ આઠ આના ઠરાવી ખરસાળીથી સાથે લઇ લીધેલ એટલે લાકડાની મૂશ્કેલી વેઠવી નહોતી પડી. કોઇ પૈસાદાર ગૃહસ્થે અહીં સારી સગવડવાળા ધર્મશાળા બંધાવી દુકાન વસાવી ચાર માઇલનો રસ્તો રાજાની મદદથી સુધરાવી યાત્રીઓના આશીર્વાદ લેવા ઘટે છે. જમનોત્રીમાં સુમેરૂ અને તેની આસપાસ પર્વતોની હારમાળા છે, એટલે આગળ જવાતું નથી.

ઉત્તર કાશી.

જમનોત્રીના દર્શન કરી બીજે દિવસ પાછા ફરી ખરસાળી થઇ હનુમાન ચટ્ટી જે ૯ માઇલ દૂર છે ત્યાં આવી રાત રહ્યા. ટાઢને લઇ ઓરડીમાંથી બહાર નીકળવાનું મન નહોતું થતું તેમજ વરસાદ અને ધુમસનું પણ જોર હતું તેથી મોડેથી જમનાજીમાં સ્નાન કરી રસોઇ જમી ચાલ્યા હતા એટલે ઝાઝું ચલાયું નહિ. પહાડી લોકો ચાવલ, દાળ કે રોટી દાળ ભાજીનો ખોરાક ઘી કે એવા સત્વવાળા પદાર્થ વિના ખાય છે એટલે તાકાત વિનાના રહ્યા તેથી જેમાં જોર પડે તેવું કામ તેઓ ઓછું કરી શકે છે. ચડાઇમાં તેઓ આપણી સાથે ચાલી ન શકે પણ ઉતરાઇમાં જોર કરવાનું ન હોવાથી બોજો ઉઠાવવાવાળો પણ સાથે સાથે દોડયો આવે છે. હનુમાન ચટ્ટી આગળ હનુમાન ગંગા વહે છે ને તે જમનાજીમાં મળી જાય છે. જમનાજીનો પ્રવાહ તો નાનો છે પણ તેમાં ગરૂડ ગંગા, ગાંધારી, હનુમાન ગંગા બુદ્ધી ગંગા વગેરે નદીઓ તથા નાળાઓ મળી પ્રવાહ મોટો બને છે. લોહી વિકારને લઇને કે ખોરાકના પરિવર્તનને લઇને મને તથા મારા

મિત્રના શરીરે વ્રણનો ઉપદ્રવ કોઇ પણ જાતનો ગરમ પદાર્થ ન ખાવા છતાં થયો હતો અને તે એટલો બધો કે રાત બહુ આપત્તિમાં જતી. આ સ્થળે ક્યાંય દવા કે દવાખાનું મળવું મૂશ્કેલ છે. યાત્રીએ મરી સુંઠ લવીંગ તાવ, ઉધરસ, પેટ, માથાની દવા સાથે લેવી ઉપયોગી છે. અમોએ ઋષિકેશથી દવા સાથે રાખી લીધી હતી, તેમાંથી અમારા માટે તો ઉપયોગ ભાગ્યેજ કરવો પડતો છતાં તે નકામી તો નજ નિવડી. હનુમાન ચટ્ટીથી ગંગાણી પહોંચી રાત રહ્યા અને ગંગાણીથી નવો ટુંકો સડક રસ્તો ઉત્તર કાશીનો નીકળ્યો છે તે રસ્તે થઇ ઉત્તર કાશી ૧૮ માઇલ ચાલી પહોંચ્યા. રસ્તો અતિ કડક ચડાઇ ઉતરાઇ તથા પત્થર વાળો હતો. માર્ગમાં ૯ માઇલ ચાલ્યા પછી એક દુકાન આવી પણ વરસાદને લઇ છાપરામાંથી પાણી જવતું હતું તેથી ૩ માઇલ વિશેષ ચાલી ધર્મશાળાએ પહોંચ્યા પણ તે વ્યવસ્થા ન હોવાને લઇ ગંદી, ઉતરવાને તથા રાંધવાને અયોગ્ય જણાતાં ૬ માઇલ આગળ ચાલી ઉત્તર કાશીમાં બાવા કાળી કમળીવાળાની મોટી ધર્મશાળા, કે જે સાથે અન્નક્ષેત્ર તથા દવાખાનું છે, વ્યવસ્થા સારી છે, તેમ વૈદ્ય પણ હુશિયાર છે, ત્યાં ઉતારો કરી બે દિવસ આરામ લીધો. ઉત્તર કાશીમાં કાશીની માફક મણિકર્ણિકા નામનો ઘાટ છે ત્યાં ગંગા સ્નાન થાય છે. ભગવાન કાશી વિશ્વનાથનું મંદિર છે તેમાં તથા અન્નપૂર્ણા માતાના મંદિરમાં દર્શન કર્યા; પરશુરામજી ભૈરવજીતથા દત્તાત્રેય ભગવાનના નાના નાના મંદિરો છે તેમાં પણ દર્શન કર્યા. અહીં આગળ સંન્યાસી મહાત્માઓ લગભગ ૫૦ ની સંખ્યામાં છે. તેઓ ગંગા તરફ કુટીઓ બાંધી ભગવદ્ ભજન કરે છે તેમાં પાંચ છ જ્ઞાની અને નિઃસ્પૃહી વૃત્તિના છે એવું સાંભળતા બે ત્રણના દર્શન

સમાગમનો લાભ લીધો. ત્રણમાં એક ગુજરાતી અને બીજા દક્ષિણી સંન્યાસી હતા. ત્રણેય સદાચારી તથા જ્ઞાની પુરુષ હતા. તેમણે ધર્મ શાસ્ત્રની આજ્ઞાનુસાર વર્ણાશ્રમ ધર્મ પાળવાનો ઉપદેશ આપ્યો અને એમાંજ ખરૂં સુખ અને શ્રેય જણાવ્યું. ઉત્તર કાશીમાં બીજી પણ એક બે ધર્મશાળા તથા દશેક દુકાન છે તેમાં ત્રણ ચાર દુકાન નાની મોટી તમામ ચીજ જથ્થાબંધ અને પરચુરણ મળી શકે તેવી છે, મ્યુનિસિપાલીટી છે પરંતુ તેથી રસ્તાની ટાપટીપ સિવાય બીજો કાંઇ શુકવાર વળે તેવું ન જણાયું. અહીં બાળવાના લાકડા વગેરેના ઠેકા હોવાથી ઠેકેદાર ક્યાંય ચાલી જવાથી લાકડા મેળવવાની પારાવાર આપદા ભોગવવી પડી. સત્તાવાળાઓની એટલે સુધી મૂર્ખાઇ છે કે ઠેકેદાર ન હોય અને લાકડા વિના લોકો હેરાન થાય તો ભલે પણ બીજું કોઇ વેચે તો રૂપિયા દશ દંડ ભરવો પડે! પંડયાઓ અહીં આગળ ઘણા છે. તેઓ ઉત્તર કાશીનું માહાત્મ્ય બહુ મોટું વર્ણવે છે. તેઓ કહે છે કે ભગવાન શંકરે કલિયુગને લઇ કાશીમાં પાખંડ વધી જવાથી ઉત્તરા ખંડની ભૂમિમાં આવી ઉત્તર કાશીમાં વાસ કર્યો છે. અહીં ઠંડી ન જણાઇ. ગામમાં પહાડી લોકોની વસ્તી વીશ પચીશ ઘરની હતી.

પહાડી જીવન.

હિમાલયના ભયાનક પહાડો-પર્વતોની મધ્યમાં વીશ વીશ પચીશ પચીશ ઘરના નાના ગામડાઓમાં અહીંની વસ્તી-પહાડી લોકો વસે છે. તેઓમાં વિશેષ કરી બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય જાતના લોક છે. પહાડી લોક અભણ, ભોળા, દરિદ્ર, ગંદા મહેનતુ, બીકણ તથા આચાર વિચાર વગરના છે. ગામડામાં નિશાળ કે દુકાન ક્યાં-

કર્જ હોય છે. નાના બળદોથી આપણા ફળીયા જેવડા નાના નાના ખેતરોમાં ખેતી કરી, યાત્રીઓનો બોજો ઉંચકી અથવા ઝંડી (લાંબા સુંડલા) માં બેસાડી મહેનત મજુરી કરી નિર્વાહ ચલાવે છે. યાત્રીઓને લીધે દુકાનદારી તથા પંડયાપણું પણ તેઓને સારી કમાણી આપે છે. પહાડી પુરૂષ વર્ગ જમનોત્રા ગંગોત્રી જેવા ઠંડીવાળા સ્થળમાં ગરમ ચોરણો અંગરખુ અને ટોપી પહેરે છે. સ્ત્રીઓમાં લાજ પડદો નથી. ઘાઘરો બાંયવાળું બદન તથા માથે પાંચ હાથનું ફાળીયું વીંટે છે. સ્ત્રીઓ આખો દિવસ ખેતરમાં ઘાસ ખોદવાનું કે એવું કામ કરતી હોય છે. આ લોકોમાં ખાવા પીવાની આભડછેટ નથી. માત્ર અમુક જાતિ કહેવરાવે છે એટલુંજ. જો પવિત્ર જાત્રાના ધામ આ પ્રદેશમાં ન હોત અને જાત્રી ન આવતા હોત તો આ લોકો જંગલી પશુ કરતાં પણ બેહાલ હાલતમાં હોત. બોલવામાં તેઓ પહાડી ભાષા બોલે છે પણ કોઇ ભણ્યું હોય તો હિંદીમાં લખે છે. અર્થાત લખાણ હિંદી લિપિમાં છે. અહીં નાની નાની ગાયો, ભેંસો, બકરીઓ તથા ખચ્ચરો છે. ગાય ભેંસ દુધ બહુ ઓછું દે છે. ખચ્ચરો તથા બકરા ઘેટા ભાર ઉંચકવામાં ખમતીધર છે. પહાડી લોકોના ઘર તબેલા જેવાં-લાકડાની છુટ હોવાથી મોટે ભાગે લાકડાના બે માળવાળા બાંધેલા હોય છે. ઉપર નળીયાની જગ્યાએ પહાડનો પાતળો પથર કે ભોજપત્ર બીછાવેલ હોય છે તેથી તેમાં પાણી તડકો નથી આવી શકતા. દરેક ઘરની સામે હાટડી જેવું ભંડકીયું (ભંડારીયું) હોય છે તેમાં તેઓ ખાવા પીવાનો સામાન રાખે છે. ઘરને ભંડકીયા સાથે સાંકળથી સંબંધ રાખે છે એટલે કોઇ ખોલે તો તુરત ઘંટડીથી ખબર પડી શકે છે. ઝરણા અને નાળાઓ જ્યાં વેગમાં વહે છે ત્યાં

તેનાપર ઝુંપડી બાંધી તેમાં ઘંટી ગોઠવે છે અને તે ઘંટીમાં ઘઉં વગેરે દળી લે છે. તેમજ કેટલાક તો સંઘાડીયાનું કામ કરી લાકડાના ઘાટ, બરણી વાટકા વગેરે ઉતારે છે. પુરૂષો સ્ત્રીઓ તથા છોકરાઓ જે કોઇ જાત્રી નીકળે છે તેની પાસેથી પાઇ પૈસો જનોઇ કે સોયદોરા માગે છે કારણ કે અહીં સોયદોરા મળવા અશક્ય હોય છે. ખેતરો નાના એટલે વવાય થોડું તેમ ઉત્પન્ન પણ થોડી થાય છે. પેદાશમાં બટેટા, ઘઉ, તથા અડદ છે. પહાડી લોકો પગરખા પહેરતા નથી તેમજ હજામત એક બે માસે પોતાને હાથે કે એક બીજાની કરી લેછે, એટલે અહીં હજામ કે મોચી મળવા મુશ્કેલ છે. પહાડી લોકો ચાલતા, નવરા બેસતા, વાતો કરતા ઘેટાના ઉનના કોકડા હાથથી વણીને બનાવતા હોય છે, અને જ્યારે તે વેણુ વણવા જેટલી થાય છે ત્યારે સ્ત્રીઓ બહુ સાદી રીતે વણી થાન તૈયાર કરે છે, આ થાન ૨૦ વાર લાંબુ તથા એક હાથ પહોળું હોય છે, તેની રૂપિયા દશ કિંમત ઉપજાવે છે. થાન મજબુત, ટકાઉ, સસ્તુ હોઇ ખપે છે. પહાડી લોક સર્વત્ર જીજ્ઞાસાથી અમોને પૂછતાં કે ગાંધી મહારાજ કોણ છે? શું તે મહાત્મા અવતારી હોઇ સ્વરાજ અપાવી દેશે? અમો જવાબમાં વસ્તુ સ્થિતિ સમજાવી કહેતા કે તેઓ એક ઓછા ધર્મજ્ઞાનવાળા તથા રાજનીતિના જ્ઞાનરહિત પણ મનોબળ વાળા માણસ છે. આગેવાનો ચળવળ કરે છે પણ જ્યારે આખો દેશ સંપ કરી તૈયાર થઇ સ્વરાજ્ય ઇચ્છશે ત્યારે તેજ ક્ષણે હિંદુસ્થાનને સ્વરાજ્ય મળશે.

ગંગોત્રી.

ઉત્તર કાશીથી સવારના ચાલી ૯ માઇલપર મનેરી આવ્યા. અહીં ધર્મશાળા તથા દુકાન છે. રસોઇ કરી રાત રહી સવારે ચાલી

૯ માઇલપર આવેલી ગંગનાનીની ધર્મશાળામાં રાત રહ્યા. અહીં દુકાન એ. ચાલીને આવ્યા તે રસ્તો સાધારણ રીતે ઠીક હતો.

ચડાઇ ઉતરાઇ કાંકરા પત્થરા વિશેષ નહતા પણ ગંગનાનીથી સુકી ૮ માઇલ આવ્યા તે પત્થર કાંકરા તથા ઉતરાઇ વાળો રસ્તો હતો. ક્યાંક તો પહાડ ધસી પડવાથી આગળ વધવું મૂશ્કેલ થતું. સુકીથી ૬ માઇલ આગળ ચાલી હરસિલ ધર્મશાળામાં રાત રહ્યા. ધર્મશાળામાં કોઇ રક્ષણ નહતું. ભંડકીયા જેવા ઓરડામાં રાત ગાળી સવારે ચાલી નીકળી ૨ માઇલ પર આવેલ ધરાલી થઇ આગળ ચાલ્યા, એટલે ૫ માઇલ રસ્તો સારો આવ્યો. પણ પછી ૩ માઇલનો ચડાઇ તથા ઉતરાઇ વાળો રસ્તો જાંગલાની ધર્મશાળા સુધી આવ્યો. રસ્તામાં ક્વચિત્ ડાક બંગલાઓ આવતા પણ તે પ્રજા કે જાત્રી માટે નથી રહ્યા. તે તો ચોકીદાર નોકર કે વખતે ગોરા શીકાર માટે આવી ચડે તો તેના વપરાશ માટે કામમાં આવી શકે છે. જાંગલાની ધર્મશાળા જે ભૈરવ ઘાટી કહેવાય છે ત્યાં પહોંચતા પહેલા એક માઇલના અંતરે બે સડકો મળી. એક ઉપરની ટીબેટ–નેલંગ જતી હતી અને બીજી નીચેની ગંગોત્રી જતી હતી. અમો ભૂલથી નેલંગની સડકે દાહિના હાથ પર એટલે ડાબા હાથ પર સમજી દોઢ બે માઇલ આગળ ચાલી ગયા. સારા નશીબે સડક સુધારવા વાળા ત્રણ ચાર કામદારો મળી ગયા એટલે પાછા ફરી ભૈરવઘાટી આવી રસોઇ કરી જમી પા માઇલનો રસ્તો કાપી શ્રી ગંગોત્રી પહોંચી ગયા. ભૈરવ ઘાટીમાં દુકાન, ધર્મશાળા તથા ભૈરવજીનું મંદિર છે. તેમજ અહીં આગળ ગંગાજી તથા જાન્હવી જે ટીબેટથી આવે છે તેનો સંગમ થાય છે. બન્ને ભારે વેગવાળી

નદીઓ છે. ભૈરવ ધાટીથી ગંગોત્રી સુધીનો રસ્તો પણ સારો આવ્યો. ચડાઇ ઉતરાઇ હતી પણ બહુ સરળ હતી.

ગંગોત્રી મૈયાના દર્શન થતાં હર્ષ થયો. આ સ્થળે મહાનુભાવ ભગીરથ રાજાએ દશ હજાર વર્ષ પર્યંત તપ કરી ગંગાજીને પ્રસન્ન કરી કપીલ દેવજીના શ્રાપથી ભસ્મ થઇ ગયેલા તેમના પિતામહોના ઉદ્ધાર માટે ગંગાજીને પૃથ્વી પર પધરાવ્યા હતા. ભગીરથજીએ તપ કર્યું હતું તે શિલા ગંગાજીના કાંઠે જોવામાં આવે છે. ગંગાજીનું જળ અતિશય ઠંડુ છે. સ્નાન કરવાથી હાથ પગ શરીર બહેરા ઠુંઠ થઇ જાય છે. ગંગાજીમાં સ્નાન કરી શિલાના દર્શન કરી બાજુમાં ગંગાજીનું મંદિર છે તેમાં દર્શન કર્યા. ગંગાજીના દર્શન ભાવ ઉત્પન્ન કરે તેવા છે. પૂજા પણ નિયમીત થાય છે. જો કે પૂજારીની તો પૈસા કોણ કેટલા મૂકે છે તે તરફજ દ્રષ્ટિ હોય છે. અહીં સાત આઠ ધર્મશાળાઓ છે પણ ઘણી ખરી સંભાળની ખામીએ નકામી છે. બાવા કાળી કમલીવાળાની ધર્મશાળા ઠીક છે પણ ત્યાંય હવે ચીઠ્ઠી વાળો–લાગવળવાળો સગવડ પામે તેવું ચાલે છે.

અહીં વસ્તુ મોંઘી વેચાતી હતી પણ બદ્રીકેદારનાથની માફક નહિ. બે દુકાનો હતી તેમાં ઘણી ખરી વસ્તુ મળી શકતી. ઠંડી રાત્રે પુષ્કળ જણાણી. ગંગાજી જ્યાંથી પ્રગટ થાય છે, તે મુખ સુમેરૂ પર્વતમાં છે. આ ગંગોત્રી સ્થળેથી ૧૮ માઇલ દૂર છે ત્યાં સુધી કોઇ રસ્તો ન હોવાને લઇ જતું નથી. કહે છે કે ગોરાઓ શિયાળામાં બરફ જામતા ગંગાજીનો વેગ કમી થઇ જાય છે ત્યારે ગંગાજીને કાંઠે કાંઠે જાય છે. પંડયાઓ તો એટલા અજ્ઞાન છે કે ઘણા ખરા સ્થળનું મહાત્મ્ય પણ જાણતા નથી. કોઇ મહાત્મ્ય વાંચી સંભ-

જાવે છે તેને હિંદી ભાષા પણ વાંચતા આવડતી હોતી નથી. અહીંથી ગંગાજીનું જળ યાત્રી કોઠીમાં ભરી લઇ જાય છે તે શ્રીકેદારનાથજીને ચડાવે છે. ગંગોત્રીના આસપાસના પહાડો પર સર્વદા બરફ રહે છે, ગંગોત્રી બદ્રીકેદારનાથની યાત્રા વૈશાખથી કાર્તિક સુદિ ૨ સુધી રહે છે બાદ ઠંડી તથા બરફ પડવાને લીધે પંડયા અને દુકાનદારો યાત્રા બંધ થવાથી નીચે ઉતરી જાય છે અને ગંગોત્રીના પૂજારીઓ મુખીમઠમાં, કેદારનાથના ઉખીમઠમાં અને બદ્રીનાથના જોશીમઠમાં ભોગ મૂર્તિ પધરાવી છ માસ સુધી પૂજા કરે છે. જનોત્રીથી ગંગોત્રી ૧૦૭ માઇલ દૂર છે, ત્યાં અમે ૯ દિવસે પહોંચ્યા.

ઋષિ મુનિ મહાત્માઓ.

ગંગોત્રીમાં એક દિવસ વધારે રહી શાંતિથી સ્નાન દર્શન કરી બીજે દિવસે સવારે ગંગાજીને નમન કરી ચાલી નીકળી ૧૩ માઇલ પર આવેલ ધરાલી આવી રોકાણા. અહીં જયપુર રાણીની ધર્મશાળા સારી છે પણ વિશેષ સાધન નથી. દુકાન બાજુમાં છે તેમાંથી જોઇતી વસ્તુ ખરીદી રસોઇ કરી ઉત્તર કાશીથી સાંભળ્યું હતું કે એક દંડી સંન્યાસી પરમહંસ દશામાં ધરાલીમાં ગંગા તટે કુટીમાં નગ્ન અને વિરક્ત દશામાં રહે છે તેના રસોઇ જમી દર્શને ગયા. તેઓ ૪૦-૪૫ વર્ષની વયના, શરીરે મજબુત તથા હૃષ્ટ પુષ્ટ અને નગ્ન દશામાં કુટીના બારણા બંધ કરી પલાઠી મારી બેઠા હતા. બારણા ખોલી પગે લાગી દ્રાક્ષ ધરી પણ તેમણે લેવાની ઇચ્છા ન બતાવી છતાં આગ્રહ કરતા થોડી પ્રસાદી તરીકે વહેંચી દઇ થોડી રાખી લીધી તેમની પાસે એકેય વસ્ત્ર કે વસ્તુ નહતી. જ્ઞાન સંબંધી પ્રશ્નો પૂછવા વિનંતી કરી પણ મૌન ધારી હોવાથી હા નાનો જવાબ ન

દીધો. ત્યાંના માણસો કહે છે કે તેઓ શિયાળામાં બરફ પડે છે ત્યારે પણ વસ્ત્ર કે અગ્નિનો આશરો ન લેતા નગ્નજ રહે છે. કોઇ ખાવાનું આપી આવે તો દિવસમાં એક વખત થોડું લે છે. તેમની બાજુમાં પણ બીજા બે વ્રતધારી સાધુઓ હતા જેમાંના એક ઘણી વખત કૈલાસ માનસ સરોવર જઇ આવેલા હતા. આ સંત સાથે ખુબ વાતચીત કરી. હિમાલયના રૂષિ મુનિ તથા સિદ્ધ પુરૂષોના અસ્તિત્વ વિશે તથા તેમના દર્શન સમાગમની તીવ્ર ઇચ્છા હોવાથી ગંગા યમુના તટે શોધ તથા વિદ્વાનોને પૂછપરછ કરતા અને ગીચ જંગલોમાં બારિકાઇથી જોતાં પણ ક્યાંય ભેટો થયો નહિ. અનુભવી અને વિદ્વાન માણસોને, સિદ્ધના દર્શન નહિ થવાનું કારણ પૂછતાં સમજાયું કે તેઓ અસંગ અને એકાંત સ્થાનમાં રહે છે. વળી તેઓ દિવ્ય શરીર તથા દિવ્ય દૃષ્ટિવાળા હોવાથી આપણા જેવા વિકારી વાસનાવાળા સંસારાસક્ત મનુષ્યોને મળવા અસંભવિત છે. જ્યારે આપણે વિરક્ત અને શુદ્ધ સંસ્કારી થઇ શોધ કરીએ ત્યારેજ મળી શકે. અમોને પણ એ વાત બુદ્ધિથી વિચારતાં સત્ય લાગી.

બુઢા કેદાર.

ધરાલીથી હરસિલ સુકી થઇ ગંગનાની રાત રહ્યા. ત્યાંથી બીજે દિવસ સવારે રવાના થઇ બપોરે ભટવાડી પહોંચી થોડો વખત આરામ લઇ પુલ ઓળંગી પગડંડીના રસ્તે બુઢા કેદાર તરફ ચાલ્યા. પ્રથમ રસ્તો ભૂલ્યા. પછી જે સામે મળતું તેને પૂછતા તો ઉલટા અથડાયા. ખેતરમાં થઇને જતાં તો તેમાંથી બીજી કેડી ફુટતી પણ રસ્તામાં થોડે થોડે અંતરે ગામડા આવતાં ત્યાં પૂછી આગળ વધ્યા ૩ માઇલ ચાલ્યા પછી એક વેગવાળી નદી આવી તે સાહસ કરી ઓળંગી આગળ

ચાલ્યા અને ચડાઇ શરૂ થઇ. એક તો અજાણ્યો રસ્તો, વડી કેડી, સખ્ત ચડાઇ, બીજે રસ્તે ચડી જવાનો ભય, ખંભે બોજો વગેર સ્થિતિમાં આગળ ચાલી મહા મુશ્કેલીએ ૭ માઇલ પર ચટ્ટી દુકાન હતી ત્યાં પહોંચ્યા. થાકથી તથા કફોડા રસ્તાથી કંટાળી ત્યાં રોકાઇ રસોઇ કરી. પાણીવાળી કેડીએ ટોચેથી ઠેઠ નીચે સુધીની ઉતરાઇ ઉતરી આવ્યા બાદ એક નદી અને તૂટેલો પર્વત આવ્યો તે જીવના જોખમે વટાવી ઘુતુના માર્ગે ચડી ઘુતુ સાંઝે પહોંચ્યા. અહીં ધર્મશાળા છે પણ ચોકીદાર તાળુ મારીને કયાંય ચાલ્યો ગયો હતો. યાત્રીને માટે સાધન નથી. બે દુકાનો તથા રઘુનાથજીનું મંદિર છે અને ભૃગુઋષિએ તપ કરી ગંગાજીને પ્રકટ કર્યાં છે તે ભૃગુગંગા નામની મોટી નદી બાજુમાં વહે છે. ધર્મશાળાના ઓટલાપર રાત્રી ગાળી સવારે પવાલીના ભયંકર પહાડોના રસ્તે પડયા. પ્રથમ રસ્તો પાણીવાળો અને અતિ ગુંચવણ ભર્યો આવ્યો બાદ ખેતરોમાં લગભગ બે માઇલ પાણીવાળી કેડીપર ચાલવું પડયું, પણ પછી એવી આકરી ચડાઇ આવવા માંડી કે ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ ! પહાડ પછી પહાડ, શિખર પછી શિખર વટાવતા છતાં અંતજ ન આવે. આખરે થાક ખાતાં ખાતાં ૯ માઇલ ચડયા ત્યારે બેઠો રસ્તો આવ્યો. એવામાં તુરતજ ધુમસ ફેલાયો અને ચડાઇ આવી પણ તુરતમાં પવાલીની ચટ્ટી આવવાથી રોકાયા. અહીં પહાડી લોકોના સાત આઠ છાપરાં છે તેઓ ભેંશોપર ગુજારો કરે છે. બે દુકાનો છે પણ એક દુકાનદાર જેની ચટ્ટીમાં અમો ઉતર્યાં હતા તે બહુ લુચ્ચો જણાયો. આજ સુધીમાં ચાર પાંચ ૭ સાતથી વધી આઠ આને શેર લોટ તથા નવ છટાંકથી ૭ ટાંક ઘી ખરીદતા આવ્યા હતા તે અહીં રૂપિયે શેર આટો તથા ચાર રૂપિયે શેર ઘી

જાત્રીને ગરજાઉ સમજી વેચતો હતો. અહીં દુધ દહીંની વિપુલતા હતી તે બાઇ રાત્રી ગાળી. સવારે ચાલી પ્રથમ પાંચ માઇલની સખ્ત ચડાઇ ચડવી પડી ત્યારે તો એમજ લાગ્યું કે હવે દુનિઆમાં આથી ઉંચુ સ્થાન કોઇ હશેજ નહિ. સામે સુમેરૂ પર્વત જે વીશ પચીશ માઇલ દૂર હતો તે પણ બરફથી સુંદર સુવર્ણની પ્રભા માફક દેખાવા લાગ્યો. ધુમસ તડકો અને વરસાદ પડયા કરતો હતો. સારા નશીબે ગઇ કાલ તથા આજે રસ્તો ન ભૂલ્યા નહિંતર આ વિકાળ જંગલો અને ભયાનક પહાડોમાં પત્તો લાગવો મૂશ્કેલ છે. બાદ ઉતરાઇ આવી તે ઠેઠ ત્રિયુગી નારાયણ સુધી ૯ માઇલની આવી. રસ્તામાં ધર્મશાળા હતી પણ તે તૂટેલી હાલતમાં નકામી હતી. ત્રિયુગી નારાયણ રોંઢે પહોંચી રસોઇ કરી જમ્યા બાદ દર્શન ખોલતા ભગવાન ત્રિયુગી નારાયણના દર્શન કરી બાજુના સૂર્ય કુંડમાંથી આચમન કર્યું. આ મંદિર બહુ પ્રાચીન ગણાય છે. ભગવાન આદ્ય શંકરાચાર્યે ભગવાન ત્રિયુગી નારાયણની સ્થાપના કરી કહેવાય છે. અહીંની ભસ્મનો મહિમા ચમત્કારિક લેખાય છે. પંડયાઓ કહે છે કે ભસ્મ લગાડવાથી બાળકને કે મ્હોટાને ભૂત પ્રેતની બાધા નડતી નથી. ગામમાં સોએક ઘર પહાડી લોકોના હશે. અહીં આગળ ટેહરી મહારાજાની હદ છૂટી જાય છે અને અંગ્રેજ રાજ્યની સત્તા શરૂ થાય છે. ગામમાં ધુળી નિશાળ જેવી નાનકડી નિશાળ તથા આઠ દશ દુકાનો છે. અહીંથી સીધી સડક કેદારનાથ જાય છે. બે માઇલની ઉતરાઇ ઉતર્યા બાદ રૂદ્રપ્રયાગવાળી બદ્રી કેદારનાથની જાત્રાના રસ્તાવાળી સડક વાસુકીગંગા તથા મંદાકની ગંગાના સંગમ પાસે પુલ છે તે વટાવ્યા પછી તુરત મળે છે.

ભગવાન કેદારનાથ.

ત્રિયુગી નારાયણથી પુલ સુધી ઉતરાઇ અને પછી ચડાઇ ઉતરાઇ અને પત્થરવાળો તથા તુટેલો રસ્તો આવવા માંડયો તે ઠેઠ કેદારનાથ સુધી આવ્યો. પુલ પછી ૩ માઇલે ગૌરી કુંડ આવ્યો ત્યાં અતિ ગરમ જળનો કુંડ છે તેમજ શીતળ જળનો કુંડ છે તેમાં સ્નાન કરી બાજુમાં ભગવતી મંદાકિની વહે છે તેમાં પણ સ્નાન કર્યું બાદ પાવ તીજીના મંદિરમાં દર્શન કર્યા. અહીં આગળ જ્યારે જાત્રા ચાલુ હોય છે ત્યારે ઘણી દુકાનો ખુલ્લી હોય છે દુકાનો સાથે ચટ્ટીઓ પણ પુષ્કળ છે. ઓછામાં ઓછા એક સાથે પાંચસો યાત્રી રહી શકે તેટલી ચટ્ટીઓ મોટી છે. આજકાલ માત્ર બે ત્રણ દુકાનો ખુલ્લી હતી. અહીંથી આગળ ચાલતા બબ્બે માઇલે ચટ્ટી દુકાનો આવ્યા કરે છે. કેદારનાથ નજીક જતા સાડાત્રણ માઇલ દૂર રામવાડા નામની ચટ્ટી છે ત્યાં પંદર વીશ દુકાનો તથા તેટલીજ ચટ્ટીઓ અને ધર્મશાળા આવી. જાત્રીના અભાવે બે ત્રણ દુકાનો સિવાય બાકી બધી ઉડી ગઇ હતી. મંદાકિનીના કિનારે ચાલતા સખ્ત ચડાઇવાળો પથ્થરનો રસ્તો પસાર કરી શ્રી કેદારનાથ પહોંચ્યા. અમારી માન્યતા હતી કે જમનોત્રી ગંગોત્રી દેશી રાજાની હદમાં છે તેથી વ્યવસ્થા નથી પણ તે ધારણા ખોટી પડી. વાસ્તવિક તો અંધારૂ અંગ્રેજ હદમાંજ જણાયું. ઉપરની ટાપટીપ, માઇલના પત્થર મૂકાવેલા તથા ક્યાંક નિશાળ પોસ્ટ–ઓફીસ સિવાય રસ્તો કે પુલ તૂટી ગયો હોય તે સમારવાનો જરાય બંદોબસ્ત ન હતો. આથી યાત્રીની જીંદગી અતિ ભય ભરેલી હાલતમાં ગણાય. શ્રી કેદારનાથમાં મંદાકિનીનો પુલ ઓળંગી દાખલ થયા કે ભગવાનના મંદિરના દર્શન થયા. સીધી

બજાર છે તેમાં પંદરેક દુકાનો તથા આસપાસમાં પંડયાના મકાનો છે. દુકાન તો જાત્રી નહિ હોવાને કારણે માત્ર એજ ખુલ્લી હતી. અહીં બાવા કાળી કમલાવાળાની ધર્મશાળામાં ઋષિકેશ ક્ષેત્રની ચીઠ્ઠી બતાવી એટલે ઉત્તમ ઓરડીમાં ઉતારો મળ્યો. ચાર મોટી કામળ ઓઢવા પાથરવા માટે તુરત માણસ આપી ગયો તેમજ તાપવા માટે સગડી તથા પાણીનું વાસણ પણ મૂકી ગયો. સાંઝે ભગવાન કેદારનાથજીની આર્તિના દર્શન અનુપમ થાય છે. રાત્રે ઠંડી સખ્ત પડી, ધુમસ તથા વરસાદ પડયાજ કરતા હતા. સુમેરૂ પર્વત મંદિરની અત્યંત નજીક હોવાથી બરફની શરદીથીજ ટાઢ વધારે પડતી હશે એમ લાગ્યું, સવારે મંદાકિની માતા જેમાં બીજી ચાર નદીઓ—ક્ષીરગંગા, મહોદધી, સરસ્વતી અને સ્વર્ગદ્વારીનો સંગમ થાય છે તેમાં સ્નાન કર્યું પણ સ્નાન કર્યા બાદ પાંચ મિનિટ તો શરીર ખોટુંજ જણાયું એટલું ઠંડુ જળ હતું. સ્નાન બાદ ભગવાનના દર્શન કરી ભેટ ધરાવી. અહીં પંડયા પુષ્કળ છે. કહે છે ૩૬૦ ની સંખ્યા છે, તેઓ પૂછપરછ કરી યાત્રીને હેરાન કરી મૂકે છે. અમોએ એક પંડયાના ચાલાક છોકરાને રોકી લીધો હતો. આ પંડયાઓ પચીશ પચાશ અને વખતે વખતે હરિદ્વાર જેટલે ૧૫૦ માઇલ દૂર જાત્રીને લેવા જાય છે અને જાત્રી તેના ઝપાટામાં આવ્યા પછી સારી રીતે નીચોવે છે. કેદારનાથજીમાં યાત્રી ધર્મશાળામાં ન ઉતરતા બહુ કરી પંડયાને ત્યાંજ ઉતરે છે. મોંઘવારી તથા અસહ્ય ઠંડીના પ્રતાપે કોઇ એક દિવસથી વધારે કેદારનાથમાં ટકતું નથી. ભગવાન કેદારનાથનો પ્રાદુર્ભાવ એવી રીતે થયો ગણાય છે કે શ્રી પાંડવોએ કૌરવો સાથે યુદ્ધ કરી કૌરવોનો સંહાર કરી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો પણ તેમ કરતા તેઓને બ્રહ્મ તથા ગોત્રહત્યાનું પાતક લાગ્યું તે પાતકમાંથી મુક્ત થવા માટે તેઓએ આ

સ્થળે ભગવાન શિવજીની આરાધના કરી પણ કાંઇ વળ્યું નહિ. આથી ભીમસેને ગુસ્સે થઇ પાટુ મારી એટલે ભગવાનની પીઠનો ભાગ પ્રકટ થયો. પાંડવોને મોઢાના ભાગના દર્શન કરવા ઇચ્છા હતી પણ આકાશવાણી થઇ કે મોઢું નેપાળમાં પશુપતિનાથના નામથી પ્રકટ થશે. તમારૂં પાતક નાશ પામ્યું છે, માટે ભગવાનની પીઠની પૂજા કરી સંતોષ પામો. પાંડવોએ પીઠની પૂજા કરી પીઠની પ્રતિષ્ઠા કરી એજ ભગવાન કેદારનાથજીના દર્શન છે. બાજુમાં પાર્વતીજી, નંદીજી, પાંચ પાંડવો, ભૈરવજી વગેરેની મૂર્તિઓ છે. ભગવાનને સવારે જળ ચઢાવી ભેટ ધરાવ્યા પછી મૂર્તિ પર ઘી ચોપડાવી યાત્રીના શરીરને જેમ આપણા વડીલો એક બીજા સંબંધીઓને મળતાં ભેટો કરે છે, તેમ પંડયાઓ યાત્રીને છાતી સાથે ભેટ કરાવી પાપોનો નાશ કરવા પ્રાર્થના કરાવે છે. મંદિરની બાજુમાં હંસકુંડ, રેતકુંડ, વિગેરે કુંડમાં માર્જન થાય છે. અહીં અતિ સખ્ત ઠંડીને લઇ લાકડા સળગાવવા મુશ્કેલ જણાવાથી કોઇ રસોઈ કરતું નથી પણ બજારમાં પુરી મીઠાઇ દુધ મળે છે તે ખરીદી ચલાવે છે. અહીંના દુકાનદારો યાત્રીને બહુ ચાહે છે. સોદો વેચે છે તેના પૈસા માગતા નથી. તેઓ સમજે છે કે આટલે દૂર આવા ધામમાં જે યાત્રી આવ્યા હોય તે કોઇ દિવસ અસત્ય વર્તન કરે નહિ—અર્થાત પૈસા પોતાની મેળે પહોંચાડશે. અહીં તથા શ્રી બદ્રીનાથ યાત્રા ચાલુ હોય છે ત્યારે લગભગ ૫૦ થી ૬૦ હજાર યાત્રી દરવર્ષે આવે છે; પુણ્યક્ષેત્રના પ્રતાપે ધર્મશાળા મકાનોનું કામ કોઇને કોઇ ધનવાનની સહાયતાથી ચાલુજ હોય છે. ટીબેટીયનો જે ભોટીયા લોક કહેવાય છે તે પોતાની ઓરતો તથા ખચ્ચરો સાથે ૨૫–૩૦ અહીં મજુરી કરી ગુજરાન ચલાવવા આવેલા

હતા. આ લોકો પોતા સાથે કસ્તુરી વેચવા લાવેલ હોય છે. કસ્તુરીની બુટ્ટી મૃગની ડુંટીમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે અતિ કિંમતી વસ્તુ હોઇ ખાસ કરીને વૈદ્યો દવામાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. અકબંધ બુટ્ટી એક રૂપિયામાં મળતાં ખરીદી લીધી. જો કે પ્રથમ તો તેઓ દશ રૂપિયાથી દામ કરે છે પણ પછી દગાવાળી હોઇને આપી જાય છે. ગંગોત્રીથી કેદારનાથ ૧૧૪ માઇલ દૂર છે નિરંતર પ્રવાસ કરતા ૯ દિવસે અમારાથી પહોંચાયું.

સુમેરૂ પર ચડવું અને નવી જીંદગી.

સુમેરૂ હિમાલયમાંના પર્વતોમાં સૌથી ઉંચામાં ઉંચો પર્વત છે. તે હમેશા બરફથી ઢંકાયલો રહે છે. જ્યારે તડકો હોય છે ત્યારે તેના બરફ આચ્છાદિત શિખરો દૂરથી જોનારને સુવર્ણ જેવા ચળકતા સુશોભિત લાગે છે. ઘણા કહે છે કે આ પર્વતની પેલી તરફ ટીબેટ છે. ઘણા કહે છે કે તેજ કૈલાસ છે અને ઘણા કહે છે કે તેની પેલી તરફ તો બરફવાળા પર્વતોજ છે. ગમે તેમ હોય પણ તેની વિલક્ષણતા જાણવાની અમોને પારાવાર જીજ્ઞાસા હતી તેથી સ્થાનિક લોકોએ અમોને ડરાવ્યા કે કોઇ જઇ શકતું નથી. ત્યાં જનાર માણસ ઠંડીથી અકડાઇ જાય છે. બરફના ચોસલાં પડવાથી તે નીચે માણસ ચગદાઇ જાય છે વગેરે કહેવા છતાં અમો કોઇના બોલવા પર લક્ષ ન આપતાં પંડયાના છોકરાને સાથે લઇ નીકળ્યા. પરંતુ સુમેરૂપર ચડવા પહેલા રસ્તામાં આવતી વેગવાળી સ્વર્ગદારી નામની નદી ઓળંગવાની હતી. જ્યાં નદીના ત્રણ ચાર ફાંટા પડયા હતા ત્યાંથી ત્રણે જણા મુશીબતે ઓળંગી સામે પાર પહોંચ્યા બાદ

વનસ્પતિના ઘેરાવાને વીંધી પત્થરો પર ચડી સુમેરૂ ઉપર જવા માંડયાં. ક્યાંક પત્થર ખસી જતાં પગ લથડી જતાં કે માટી ધસી પડતા ભુસ્કા ખાવા પડતા. થોડે ચાલ્યા પછી ધુમસ અને વરસાદ ફેલાવાથી આસપાસનું દેખાતું અદ્રસ્ય થઇ ગયું. પંડ્યાનો છોકરો બોલ્યોઃ "મને ભૂખ લાગી છે, હવે હું નહિ ચાલી શકું." આમ બોલી બેસી ગયો. મેં જવાબ આપ્યો કેઃ "તું પાણી પીઇ થાક ખાઇ બેસ, એટલામાં અમો આવશું." એમ કહેવાથી છોકરો સમજી ગયો કે, અહીંઆ ચાલાકી ચાલી શકે તેમ નથી તેથી સાથે ચાલી નીકળ્યો. બરફના થરો જામેલા હતા ત્યાં સુધી કઠણ થઇ અખુટ હિંમત ધરી ચડયા. અમારે કમમાં કમ જ્યાંથી મંદાકિની પ્રકટ થાય છે, ત્યાં તેના મુખદ્વાર સુધી જવા વિચાર હતો પણ ધુમસ અને વરસાદને લઇ કાંઈ સૂઝ ન પડવાથી બરફના થરો જામેલા હતા ત્યાં પહોંચી તેનું નિરીક્ષણ કરી તેને અસલ હિમાલય સમજી દર્શન સ્પર્શ તથા લાકડીવતી બરફના ટુકડા તોડી બરફની પ્રસાદી ચાખી સંતોષ પામ્યા. હવે નીચે ઉતરી સ્વર્ગદ્વારીના કાંઠાપર આવી તેને પાર કરવાની વેતરણ કરવા લાગ્યા. આ વખતે વરસાદ પડવાથી પુષ્કળ પાણી નદીમાં ચડી ગયું હતું. આમથી તેમ ઘણું ઘૂમ્યા પણ કોઇ ઉપાય નદી પાર કરવાનો સૂઝયો નહિ. અમે ઘણા મુંઝાણા પણ આખરે એકેય માર્ગ ન સૂઝવાથી કેદારનાથજીનું સ્મરણ કરી જ્યાં એક સાથે નદીનો અત્યંત વેગવાળો પ્રવાહ વહે છે અને જે કોઇ ગમે તેવો બળવાન અને તરવૈયો માણસ હોય તેને પણ ઉથલાવી ખેંચી જાય તેવો છે ત્યાં ઝંપલાવ્યું. કડે જાડા રૂમાલની ભેટ બાંધી લાકડીના ટેકાવતી મજબુતાઇથી પગ ટેકવી આગળ વધવા માંડયું.

પાણીના પ્રવાહે પણ ખુબ જોર મારવા માંડ્યું, પગ લથડ્યા એટલે પગમાંના પગરખાંને જવા દઇ હનુમાનજીનું આહ્વાન કરી દોટ મૂકી પ્રભુ કૃપાએ પડતા લથડતા હું તો સામે પાર નીકળી ગયો, પણ મારો સાથી અને પંડ્યાનો છોકરો બાકી રહ્યા. સાથી હિંમતવાન હતો પણ પંડ્યાનો છોકરો ગભરાતો હતો તેને હિંમત આપી જ્યાં ત્રણ ચાર ફાંટામાં નદી વહેંચાયલી હતી ત્યાં ઠેક મારી પડતાં આખડતાં તેઓ પણ નદી ઓળંગી મળી ગયા. આથી અમોએ પરમેશ્વરનો ઉપકાર નવી જીંદગી પ્રાપ્ત થવા બદલ માન્યો. કારણ કે આ સાહસમાં પગ જરા તરા આમ તેમ પડે એટલોજ મરણને વિલંબ હતો.

જ્યોતિર્મઠ.

કેદારનાથજીથી સવારના ચાલી નીકળી રામવાડા ગૌરીકુંડ થઇ મંદાકિની વાસુકી ગંગાના સંગમ પાસેનો પુલ ઓળંગી આગળ ચાલવા માંડ્યા કે રસ્તો જરા ઠીક આવવા લાગ્યો. રામપુર ચટ્ટી આગળ માવો રૂપિયે શેર મળતા માવો તથા દુધ જમી ૧૭ માઇલ પર આવેલી ફાટક ચટ્ટી મોડી સાંજના પહોંચ્યા. રસ્તામાં ચટ્ટીઓ ઠેકઠેકાણે આવતી હતી પણ જાત્રો નહિ હોવાને લીધે દુકાનો ઘણી ખરી ઉઠી ગઇ હતી. દુકાનદારો દુકાનો બંધ કરી પોત પોતાના ગામે ચાલી ગયા હતા. અહીં એક દુકાનદાર કાયમ રહે છે અને દુકાનમાં ખાવાની ચીજો ઉપરાંત કાપડ તથા પરચુરણ વસ્તુઓ પણ ઘણી ખરી રાખી વેચે છે. રાત્રે રસોઇ કરી જમી સુઇ રહ્યા. બીજે દિવસે સવારે ઉઠી આગળ ચાલતા આગલા દિવસે સ્વર્ગદ્વારીમાં જોડા તણાઇ જવાથી ઉઘાડે પગે ચાલવું પડવાથી પત્થર કાંકરી વાગવાને લઇ પગ આળા થઇ ગયા હતા તેથી વિશેષ ચલાતું નહતું. પડે ગુપ્તકાના

પાટા પીંડી કરવામાં આવી પણ તે વારંવાર ખસી જતી હતી. ૬ માઇલે નાલા ચટ્ટી આવ્યા ત્યાંથી એક નીચેનો માર્ગ ઉખીમઠ થઇને સીધો બદ્રીનારાયણ જાય છે અને ઉપરનો માર્ગ ગુપ્ત કાશી જાય છે. અમારો ગુપ્ત કાશી થઇને બદ્રીનાથ જવાનો વિચાર હોવાથી ઉપરના માર્ગે એક માઇલ ચાલતાં ગુપ્ત કાશી પહોંચ્યા. અહીં ગંગા યમુનાની બે ધારા છે, તેમાં સ્નાન અને તેની નિકટમાંજ શ્રી કાશી વિશ્વનાથનું તથા પાર્વતીજીનું મંદિર છે તેમાં દર્શન કર્યાં. દૂરથી સાંભળ્યું હતું કે ગુપ્ત કાશી મોટું ગામ છે અને ત્યાં ઘણી મ્હોટી દુકાનો હોવાથી ચીજ તમામ સસ્તી મળે છે પણ અનુભવ થતાં જૂદું જણાયું. ગામ પચાશેક ઘરનું હતું તેમાં નિશાળ, પોસ્ટ ઓફીસ અને પાંચ છ દુકાનો છે. પરંતુ ચીજ તમામ મોંઘી મળતી હતી. જાત્રીઓને જે જોઇશે તેમાં ચાલશે નહિ એમ સમજી દુકાનદારો અત્યંત ઉંચા ભાવે બેદરકારીથી માલ વેચતા હતા. રસોઇ કરી જમી એક માઇલની ઉતરાઇ અને એક માઇલની ચઢાઇ ચડી સાંજના ઉખીમઠ પહોંચ્યા. ઉખીમઠમાં ભગવાન કેદારનાથની ગાદી છ માસ જાત્રા બંધ રહેવા પછી રહે છે તે ગાદીના દર્શન એક પુરાતન મંદિરમાં થાય છે. મંદિરમાં શ્રી નરનારાયણ, તુંગનાથ, ઓંકારનાથ, ગરૂડજી વગેરે દેવોની અને પાંડવોની તથા માંધાતા રાજાઓની મૂર્તિઓ છે. પાસેના એક મંદિરમાં ઓખા અને ચિત્રલેખાની મૂર્તિ છે તેના દર્શન કરી રાત રહ્યા. પાંચ છ દુકાનો, દવાખાનું, ચટ્ટીઓ પુષ્કળ છે. દવાખાનાનો ડાકટર વિદ્વાન હતો તેની મુલાકાત થતાં ધર્મ તથા રાજદ્વારી વિષયપર ઘણી વાતચીત થઇ. તેણે ગાંધીની ચળવળને નાપસંદ કરી. બીજા વાતચીત સાંભળનારાઓએ પણ તેની વાતને

અનુમતિ આપી. ગાંધીની ચળવળનું સ્વરૂપ તો જેણે જેણે જાણ્યું તે સઘળાએ નાપસંદગીજ બતાવી પણ તેઓ તિલક મહારાજની પ્રશંસા કરતા જણાયા. ઉખીમઠથી સવારના રવાના થઇ પ્રથમ ત્રણ માઇલની ચડાઇ ચડી પછી થોડી ઉતરાઇ અને સીધો રસ્તો વટાવ્યા પછી ૬ માઇલની અતિ આકરી ચડાઇ ચડવી પડી. બાદ ૩ માઇલની ઉતરાઇ ઉતરી મોડી રાતના જંગલ ચટ્ટી પહોંચ્યા. આજ સવારથી વરસાદ પડતો હતો તે સાંઝના ભાગમાં ખૂબ વર્ષ્યો. ધુમસના ગોટા ઉડવાથી તથા રાત્રીનું અંધારૂ થઇ જવાથી ઘોર જંગલમાં કાંઇ સુઝ પડતું નહતું. લાલ ચીકણી માટી પાણીથી પલળવાને લઈ વધારે ચીકાશ વાળી બની જતાં વારંવાર પાડી દેતી હતી. અંધારૂ થવાથી ભયાનક જંગલના જનાવરોની બીક તો ન લાગી પરંતુ પડવા આખડવાનો સંભવ પૂરતો હોવાથી બહુ ઉતાવળથી ચાલી જંગલ ચટ્ટી પહોંચ્યા. અહીં આવતા વરસાદને લઇ ટાઢ ચડી હતી તેથી તાપણું કર્યું. તાપના તેજથી બન્નેના પગ તરફ નજર પડી તો અસંખ્ય જોંક નામના કીડાઓ પગે ચોંટી પડી પગો લોહી લોહાણ કરી મૂક્યા હતા. મહા મુશ્કેલીએ બે કલાકે એ ચીકણા ડંખી કીડાઓને વીણી વીણી ફેંક્યા પણ પાછા ચડી આવવાનો ભય હોવાથી નિદ્રા ન કરી શકાણી. અહીં બધું અંધારાને લઇને તથા જંગલને લીધે શુનશાન્ય લાગતું હતું. સારા નશીબે અંધારામાં ચાલતા તૂટેલો રસ્તો ન આવ્યો નહિતર જીંદગીને પુરેપુરો ભય હતો. ઉખીમઠથી ૯ માઇલ ચાલ્યા પછી પોથીબાસા ચટ્ટી આવી હતી ત્યાં ખીચડી શાક બનાવી લઇ દહીં સાથે સારી રીતે જમી લીધાથી રસોઇની ઉપાધી રહી ન હતી. પોથીબાસા ચટ્ટીથી ૪ માઇલ આગળ ચાલતા ચોપના ચટ્ટી આવે

છે ત્યાંથી જરા આગળ ચાલતાં સીધો રસ્તો જાય છે તે તુંગનાથ મહાદેવ જે પંચકેદાર માંહેના એક છે ત્યાં ૩ માઇલે પહોંચાડે છે. અમો બદ્રીનાથ જલદી પહોંચવાના હેતુથી ત્યાં ગયા નહોતા. આ સ્થળે એક વાતનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર છે કે, અમો પ્રથમ સાદો અને સાત્વિક ખોરાક ગ્રહણ કરતા હતા, પણ જેમ જેમ બોજા સાથે ચડાઇ ઉતરાઇ ચડવા ઉતરવાનો તથા રોજના ૧૫ થી ૨૦ માઇલ ચાલવાનો પરિશ્રમ થવા માંડયો તેમ તેમ શરીરમાં બળની આવશ્યકતા જણાવા લાગી એટલે સત્વવાળો રાજસી ખોરાક-ઘી પાક દુધ દહીં વિશેષ પ્રમાણમાં ગ્રહણ કરવાની જરૂર પડી પણ જો અમે એમ ન કરીએ તો આગળ વધવાની તાકાત મળવી અશક્ય હતી. જાંગલ ચટ્ટીથી સવારના ચાલી નીકળી ૧૦ માઇલ પર ગોપેશ્વર મહાદેવનું પ્રાચીન મંદિર છે ત્યાં દર્શન કર્યાં. ગોપેશ્વરથી થોડે દૂર વૈતરણી નદી વહે છે. આજનો રસ્તો તૂટેલો વધારે હતો. આખે રસ્તે ધસી ગયેલા પહાડો આવતા હતા. માણસો કહે છે કે બદ્રી કેદારનાથની જાત્રા ગંગોત્રી જમનોત્રીથી સહેલ છે પણ તે સત્ય નથી. અલબત રસ્તો ઓછી ચડાઇ ઉતરાઇ તથા પત્થરવાળો છે, પણ વરસાદથી હાની પહોંચી હોય ત્યારે સમારવાની દરકાર હોવી જોઇએ તે તથા તૂટી ગયેલા પુલો ફરીથી બેસાડવાની જરાય કાળજી સત્તાવાળાને નથી. ગોપેશ્વરથી ૨ માઇલ ચાલી બપોરના ચમોલી-લાલસાંગા પહોંચ્યા. લાલસાંગા એક નાનું ગામડું છે પણ અંગ્રેજ સત્તાવાળાઓએ આ ગામમાં ડેપ્યુટી કમીશનરનું થાણું રાખી તાર, પોષ્ટ ઓફીસ, નિશાળ, દવાખાનું વગેરે રાખેલ છે. ગામમાં વીશ પચીશ ઘર તથા ચાર છ દુકાનો છે. કેદારનાથથી આવનારને અલ-

કર્નંદા પરનો પુલ ઓળંગી ગામમાં જઇ શકાય છે. પુલની બાજુમાંજ ધર્મશાળા છે. ધર્મશાળામાં ગયા તો ડેપ્યુટી કમીશનરે બોલાવેલા સરકારી નોકરો સહકારનો પાઠ પઢવા માટે આવ્યા હતા તેનો ઉતારો થયો હતો. ઔરંગઝેબને શિવાજી મહારાજ જેમ રાત્રે સ્વપ્નમાં આવતા તેમ સત્તાવાળાઓને જંગલી પહાડી પ્રદેશોમાં જ્યાં કોઇ સહકાર અસહકાર વિશે કશું સમજતું નથી અને સમજે તો લેશ પણ કરવાની તાકાત ધરાવતા નથી તેવા સ્થળમાં સહકાર શીખવવાનું સૂઝે છે! ખરેખર એ પણ બુદ્ધિની બલિહારી છે. લાલસાંગાથી હિંદુસ્થાનમાં જવા ઇચ્છનારને રામનગર સ્ટેશન સુધીનો માર્ગ મળે છે. રોજના નિયમ પ્રમાણે સવારના ચાલી નીકળી રસ્તામાં ચટ્ટીએ દુધ મળ્યું તે પી લઇ પીપળ ચટ્ટી થઇ ગરૂડ ગંગા આવ્યા. ગરૂડ ગંગામાં સ્નાન કરી સાંઝે ૨૪ માઇલ ચાલી કુમારચટ્ટી પહોંચ્યા. સવારે કુમાર ચટ્ટીથી ૬ માઇલ ચાલી જ્યોતિર્મઠ પહોંચ્યા. અહીં શ્રી નૃસિંહજીનું તથા શ્રીકૃષ્ણનું પ્રાચીન મંદિર છે. ભગવાન બદ્રીનાથની ગાદી પણ અહીં છે. જાત્રા કાર્તિકથી ચૈત્ર સુધી બંધ રહેતાં સુધી પૂજા અહીં થાય છે. ભારતોદ્ધારક આદ્ય શંકરાચાર્યે કે જેમણે જૈન બુદ્ધ અને ઇતર ધર્મના લોકો કે જેણે હિંદુ ધર્મનો નાશ કરી હિંદુઓની દુઃખી દશા કરી મૂકી પાખંડ ફેલાવ્યું હતું તેનો નાશ કરી પુનઃ સનાતન ધર્મ ચાલુ કરી ચાર દિશામાં ચાર મઠ—પશ્ચિમમાં શારદા, દક્ષિણમાં શ્રૃંગેરી, પૂર્વમાં ગોર્વધન અને ઉત્તરમાં જ્યોતિર્મઠ સ્થાપ્યા હતા તે જ આ જ્યોતિર્મઠવાળું સ્થાન છે, જેને લોકો જોશીમઠ પણ કહે છે. અહીંથી એક રસ્તો તપોવન તથા બદરી જાય છે અને બીજો કૈલાસ તથા માનસરોવર જાય છે. ગામ બસો ઘરનું છે. તાર પોસ્ટ ઓફીસ થાણું વગેરે પણ છે.

સપ્ત મોંઘાઇ.

અમો જમનોત્રી ગંગોત્રીને રસ્તે થઇ કેદારનાથથી જોશીમઠ આવ્યા. ગંગોત્રી જમનોત્રી તરફ જાત્રા બંધ નહિ હોવાથી (આ તરફ બંગાળી શેરનું વજન છે) રૂપિયાનો ચારશેર આટો, રૂપિયાનું આઠથી નવ છટાંક ઘી (બંગાળી શેરના સોળ છ ટાંક ગણાય છે) દોઢશેર ખાંડ, બશેર દાળ, અઢીશેરથી ત્રણ શેર ચોખા, ચારશેર દાળીયા, અઢીશેર ગોળ વગેરે મળતા હતા તે ગંગોત્રી જમનોત્રીમાં રૂપિયાનો બશેર આટો, બશેર વેસણ (ચણાનો લોટ) દોઢશેર ગોળ, દોઢશેર દાળીઆ, છ છટાંક ઘી, બશેર ચોખા, બશેર દાળ મળ્યા પણ જ્યારે પાછા નીચે આવ્યા એટલે સસ્તા મળવા માંડયા. હવે પરોપકારનો દાવો કરી જાત્રા બંધ રાખનાર અંગ્રેજ સરકારની હદમાં દાખલ થયા એટલે ભાવ વધવા શરૂ થયા. બદ્રીકેદારનાથમાં અને આસપાસની ચટ્ટીઓની દુકાનોમાં રૂપિયે શેર લોટ, રૂપિયે શેર વેસણ, રૂપિયે શેર દાળ, રૂપિયેથી પોણાબે રૂપિયે શેર ચોખા, રૂપિયેથી દોઢ રૂપિયે શેર ગોળ, બે રૂપિયે શેર ખાંડ, ચાર રૂપિયે શેર ઘી મળતા હતા. આવી સખ્ત, બેહદ, ચાર ગણી મોંઘવારીનું કારણ પૂછતાં દુકાનદારોએ કહ્યું કે સરકારે જાત્રા બંધ કરવાથી અમો જાત્રી નહિં હોવાને લીધે ચીજ મંગાવતા નથી. થોડી મંગાવીએ છીએ તો મોંઘી પડે છે, તેથી હોય તે ઉંચે ભાવે વેચીએ છીએ. સરકાર કહે છે કે પહાડોમાં દુષ્કાળ હોવાથી જાત્રા બંધ રાખી છે પણ એટલું તો સૌ કોઇ બુદ્ધિથી સમજી શકે તેમ છે કે પહાડોમાં યાત્રીઓને માટે ખાવાની ચીજ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થતી

નથી. યાત્રીઓ જે જે વસ્તુ ખાય છે—તે તમામ ચીજો હિંદુસ્થાનમાંથી જ આવે છે, તેથી યાત્રી કે યાત્રાને દુષ્કાળ પડયો હોય તોય તે સાથે શું સંબંધ છે? દર વર્ષે હિમાલયમાં ૫૦ થી ૬૦ હજાર યાત્રી યાત્રાર્થે આવે છે તેઓમાંથી પ્રત્યેક માણસ કમમાંકમ સો રૂપિયા વાપરે તો વર્ષે કુલ ૫૦ થી ૬૦ લાખ રૂપિયા વપરાય છે તેમાંથી નહિ નહિ તોપણ ચોથો ભાગ એટલે ૧૨ થી ૧૫ લાખ રૂપિયા પહાડીઓને દર વર્ષે લાભ મળતો હશે તે લાભ જાત્રા બંધ કરવાથી થતો અટકાવ્યો છે. એટલે જાત્રા બંધ કરવાથી તો ઉલટો ખરો દુકાળ પાડયો છે! જો જાત્રા ચાલતી હોય તો બોજા કંડી ઉપાડનારની મજુરી ચાલે, દુકાનદારની દુકાનદારી ચાલે અને પંડયાનું પંડયાપણું ચાલે છે.જાત્રા બંધ રહેવાથી બધાની રોજી બંધ થાય છે. સત્તા આગળ શાણુપત શા કામનું?

શ્રીબદ્રીનારાયણ.

જોશીમઠથી બે માઇલ ઉતરાઇ ઉતરી આવ્યા એટલે વિષ્ણુ પ્રયાગ પહોંચ્યા. અહી અલકનંદા તથા ધૌલી ગંગા નામની બે અત્યંત વેગવાળી નદીઓનો સંગમ થાય છે. પુલ પાર કરી આગળ વધાય છે પણ લાકડાનો તૂટેલા જેવો પુલ છે તે પાર કરવામાં જોખમ છે તેથી માણસ ગભરાય તેવું છે. આગળ ચાલતાં ચટ્ટીઓ દુકાન વિનાની ઉજ્જડ પસાર કરી પંડુકેશ્વર પહોંચાય છે. પંડુકેશ્વર ગામમાં ચાલીસ પચાસ ઘરની વસ્તી છે. અહીં પંચબદરી માંહેના એક પંડુકેશ્વર ભગવાનનું મંદિર છે તથા ધર્મશાળા પણ છે. અહીંથી લોકપાલ કરીને એક પવિત્ર અદ્દભુત સ્થાન સાત આઠ

માઇલ દૂર છે. ત્યાં તળાવમાં પાણી એક તરફ વહે છે પણ અંદર ઉતરી સ્નાન કરનારને પ્રવાહ ઉલટી તરફ ધસડી લઇ જાય છે. પંડુકેશ્વર નજીક પુલ વગરના મોટા નાળા છે તે વરસાદને લઇ ઓળંગવા ભયકારક છે. અમારે તે ઓળંગવામાં મૂશ્કેલી પડી હતી. હનુમાન ચટ્ટી થઇને ૧૧ માઇલ ચાલી ભગવાન બદ્રીનાથ પહોંચ્યા. કેદારનાથથી ૧૦૦ માઇલ દૂર હોઇ આ ધામ પહોંચતા સાત દિવસ થયા.

જે પવિત્ર ધામમાં પહોંચવાને માટે આટલું બધું હિમાલયમાં ફરવું પડયું હતું તે શ્રીબદ્રાનારાયણમાં પહોંચતા અત્યંત આનંદ થયો. બે માઇલ દૂરથી મંદિરના દર્શન થયા એટલે હર્ષધ્વની નીકળી ગયો. બદ્રાનારાયણમાં પહોંચ્યા બાદ ધર્મશાળામાં ઉતારો કરી મંદિરની બાજુમાં પતિતપાવની ભગવતી અલકનંદા વહે છે તેના અતિ શીતળ જળમાં સ્નાન કરી બાજુમાંજ નારદકુંડ, ગૌરી-કુંડ, સૂર્યકુંડ, ગરૂડકુંડ, તથા તપ્તકુંડ નામના પાંચ કુંડ ગરમ જળના છે તેમાં સ્નાન કર્યું. બાજુમાં નારદશીલા, માર્કંડેય શીલા, વરાહ શીલા, ગરૂડ શીલા વગેરે જબરજસ્ત પત્થરો છે તે ઉપર તે તે નામના ઋષિઓએ હજારો વર્ષ તપશ્ચર્યા કરી છે તેના દર્શન સ્પર્શ કર્યા બાદ ભગવાનના મંદિરમાં દાખલ થયા. ઉક્ત કુંડો તથા શીલાઓના સ્પર્શ સ્નાનનું મહાત્મ્ય બહુ ભારે વર્ણવાયલું છે. ભગવાનના મંદિરમાં દાખલ થવા અગાઉ જય વિજય દ્વારપાળોના દર્શન થાય છે તે કરી મંદિરમાં ગયા. ભવ્ય મંદિરમાં શ્રી બદ્રીનારાયણની શૃંગાર મૂર્તિના દર્શન થયા. ભગવાનની ડાબી બાજુમાં નરનારાયણ દેવના, એમની નીચે નારદજી ઉદ્ધવજીના અને ભગવાનની જમણી બાજુ કુબેરજી તથા ગરૂડજીના દર્શન થયા. પ્રેમપૂર્વક દર્શન કરી ભેટ ધરી

ભગવાનની સ્તુતિ કરી વારંવાર નમસ્કાર કરી મંદિરને પ્રદક્ષિણા કરી. મંદિરની બહાર લક્ષ્મીજી, ગરૂડજી, હનુમાનજી, ગણપતિજી અને ઘંટાકર્ણના દર્શન થાય છે. ભગવાનની સવાર સાંઝ આર્તી થાય છે. આર્તી થયા બાદ શૃંગાર ઉતારી નંખાય છે. સવારે ભગવાનને ચોખા દાળનો ભોગ ધરાવાય છે. ભગવાનનું સિંહાસન ચાંદીનું છે અને છત્ર સુવર્ણનું છે. મંદિરની વ્યવસ્થા સરકારી ટ્રસ્ટના હાથમાં છે. પૂજારી મદ્રાસી છે, તેને દર માસે બસો રૂપિયા પગાર મળે છે. ભગવાનનું કીર્તન અને વેદ મંત્રોથી સ્તુતિ કરનારા પંડિતો પણ મંદિર તરફથી છે. છડીદારો તથા બીજા નોકરો પણ ઘણા છે. મંદિરની પેઢીમાં મહેતાઓ હિસાબ ખિતાબ રાખે છે. પૂજારીનું ઘણું માન છે. કહેવાય છે કે દર વર્ષે ભગવાનના મંદિરનું પચાસ હજાર રૂપિયા ખર્ચ છે. ભગવાનને ભેટ પણ યાત્રીઓ તરફથી મોટી ધરાય છે એટલે ખર્ચ પૂરું થઇ રહે છે. શ્રીમંત જાત્રીઓ હજારો રૂપિયા ધરી જાય છે. ભગવાનને ચંદન, પુષ્પ તુલસી માળા ધરાય છે તે પ્રસાદીમાં પૈસા આપવાથી મળે છે. તેમજ આઠ આના આપવાથી ચોખા દાળનો પ્રસાદ પણ મળે છે. અહીં પ્રસાદને ગમે તે જાતિનો માણુસ અડતાં સ્પર્શ દોષ લાગતો નથી. જગત્ પિતા શ્રી વિષ્ણુ ભગવાને બદ્રી નામના વૃક્ષ નીચે બેસી તપ કર્યું હતું તેથી ભગવાનનું નામ બદ્રીનારાયણ પડ્યું કહેવાય છે. શ્રી નરનારાયણ હેવે પણ હજારો વર્ષ તપશ્ચર્યા કરી આ ક્ષેત્રમાં અખંડ વાસ કર્યો છે તેથી આ ધામ મુક્તિ આપનારૂં—સર્વ પાતક હરીને મનકામના સફળ કરનારૂં સર્વ શ્રેષ્ઠ ધામ ગણાય છે. સ્વકુટુંબ સ્નેહી સંબંધીઓને સંભારી સ્નાન દર્શન કર્યા પછી ભોજન કર્યું.

અહીં પંદર વીશ દુકાનો, પંડયાના મકાનો તથા બાવા કાળી કમળી વાળાની ધર્મશાળા છે. ઠંડી તથા લાકડા અને ચીજ વસ્તુ મોંઘા મળવાને લઇ રસોઇ બહુ ઓછા જાત્રી કરે છે. પુરી, શીરો, પેંડા વગેરે તૈયાર ખાવાની વસ્તુઓ મળી શકે છે. બ્રહ્મચારી પરશુરામજી તથા વ્રજવાસી બ્રહ્મચારી નામના બે સાત્વિક બુદ્ધિના વયોવૃદ્ધ જ્ઞાની પુરૂષો છે તેનો દર્શન સમાગમ થતાં આનંદ થયો. ૫ માઇલપર વસુધારા નામની એક ધારા બહુ ઉંચેથી જોરથી પડે છે તેના દર્શન આચમન કર્યું. આ ધારામાં આઠ વસુઓનો વાસ છે તેથી તેના દર્શન સ્નાન કરનારને માટે બહુ મોટું પુણ્ય મનાય છે. વસુધારાનો રસ્તો વિકટ છે. બદ્રીનાથજીની બાજુમાં નારાયણ પર્વત અને તેની બાજુમાં સુમેરૂ પર્વત છે તથા સામે ગંધમાદન પર્વત છે. અલકનંદા સાથે ઋષિ ગંગાનો સંગમ થાય છે તેનું મહાત્મ્ય પણ મ્હોટું ગણાય છે. અહીં તાર, પોસ્ટ ઓફીસ તથા દવાખાનું છે.

જપ તપ આરાધના.

તીર્થ યાત્રા કરવાનું પ્રયોજન કેવળ સ્નાન, દર્શન, દાન કરવું એટલુંજ નહિ પરંતુ જપ, તપ, આરાધના તથા મહાપુરૂષોનો સમાગમ કરવો એ પણ છે. અમારો પ્રથમથી સંકલ્પ હતો કે દર્શન કર્યાં બાદ જપ તપમાં મન પરોવવું. શાસ્ત્રોમાં જપ તપનું મહાત્મ્ય બહુ બહુ વર્ણવ્યું છે. જપ તપ કરનાર સર્વ સિદ્ધિ મેળવી શકે છે પણ ઠેઠ સુધી શ્રદ્ધા રહેવી જોઇએ. એકાગ્ર ચિત્તે તપ કરતાં સુખ દુઃખ ક્ષુધા પિપાસા ટાઢ તડકાની પરવા કરવામાં ન આવે તો કસોટીમાંથી ઉત્તીર્ણ થયા બાદ તપ કરનારનો ધાર્યો

અર્થ પાર પડે છે. અમો આ ભાવનાથી ધર્મશાળાની એકાંત વાળી કોટડીમાં મૌનતા ધારી નિરાહાર અને નિર્જળ રહી ભગવાન બદ્રી નારાયણના ધ્યાનમાં ત્રણ દિવસ બેઠા. પ્રથમ બે દિવસ સ્નાન કરી સવાર સાંઝ મંદિરમાં ભગવાનના દર્શન કરી શક્યા પણ ત્રીજે દિવસ સવારે દર્શન કરવા જતાં મંદિરના પગથિયા ચડતાં થાકી ગયા તેથી સાંજના ન ગયા. શ્રી વાસુદેવનું ધ્યાન સ્મરણ, વિષ્ણુ સહસ્ત્ર નામનો પાઠ, ગીતાજી, યોગ દર્શનનું વાંચન અને પ્રાણાયામ કરતાં ત્રીજે દિવસે વ્યાકુળતા વધી. શરીરના બધા અવયવો કળવા માંડયા એટલે આગળ તપ કરવાની ભાવના ઘટી ગઇ. થયું એટલેથીજ સંતોષ માની ગીતાજીમાં ભગવાન જેમ નિષ્કામ કર્મયોગ આચરવાનો, ભક્તિ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે તેમજ વ્યવહારમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મના કર્મ કરી વર્તવું ઠીક લાગ્યું. અલબત્ત તપનું અગાધ ફળ છે પણ આચરવું અને ઠેઠ સુધી ટકવું મહા મૂશ્કેલ છે. હવે સત્ય-પથ સ્વર્ગારોહણ તથા માન સરોવર અને કૈલાસના દર્શન કરી ઘર તરફ પાછા ફરવું શ્રેયષ્કર છે, એમ વિચાર થતાં ચોથા દિવસે તપ અટકાવી સ્નાન દર્શન કરી આહાર લીધો. સત્ય પથ, સ્વર્ગારોહણ જ્યાંથી પાંડવોએ સ્વર્ગમાં પ્રયાણ કર્યું હતું ત્યાં બરફ વાળા મહાન પર્વતમાં બરફના પગથિયા વાળી સીડી સેંકડો પગથિયાની છે કહેવાય છે કે તે સીધી સ્વર્ગે પહોંચે છે. એ સીડી ભીમસેને બનાવ્યાનું કહેવાય છે. ઉપર ચડવાથી બરફમાં ગળાઇ જવાની ભીતિ રહે છે તેથી કોઇ જતું નથી. કદાચ જવું હોય તો પાછું આવવું નહિ એવી પણ ઘણાની માન્યતા છે. અમો એ પવિત્ર અને આશ્ચર્ય યુક્ત સ્થળના દર્શન કરવા બદ્રીનાથથી નીકળ્યા. માનાથી સાથે શોધ્યો

પણ ન મળ્યો. આગળ ચાલતાં રસ્તાની અગમ્યતા જણાવાથી તથા વરસાદ ને ઠંડી લાગવાથી પાછા ફરી બદ્રીનાથ આવ્યા.

જગદ્‌ગુરૂ શ્રીમદ્ આદ્ય શંકરાચાર્ય.

અહીં શ્રી બદ્રીનારાયણના ધામમાં એક વસ્તુ જે બહુ અંધારામાં હતી, જેને જડ બુદ્ધિના અજ્ઞાન માણસો પારકો પરાયો કહી નામ લેવામાં સુદ્ધાં પાપ માને છે, જેને સંપ્રદાયના આગ્રહી માણસો પોતાનો પરાયો કહી નિંદે વખાણે તે ભગવાન્ આદ્ય શંકરાચાર્ય એ કોણ, કેવા અને શા માટે થઇ ગયા ! તે અમારા સમજવામાં આવ્યું. બુદ્ધ ધર્મે ભારતવર્ષમાં એટલી તો પોતાની પ્રબળ સત્તા જમાવી હતી કે તેમાંથી ભાગ્યેજ કોઇ બચવા પામ્યું હશે. લોકોને પ્રેમથી કે બળાત્કારથી અનુયાયી બનાવ્યા પછી બુદ્ધ ધર્મના માણુઓ અને રાજાઓએ હિંદુઓના જગન્નાથ બદ્રીનાથ કાશી વિશ્વનાથ ગયાજી જેવા મૂખ્ય યાત્રાના ધામોમાં વેરો વાલી મંદિરમાંની પ્રભુ મૂર્તિઓનું ખંડન કરાવી ખસેડાવી મૂકી હતી. નવું થોડો વખત તો ઠીક ચાલે છે અને રમણીય દેખાય છે પણ પછી વખત જતાં તેની નિર્માલ્યતા પ્રસરવા માંડે છે. બુદ્ધ ધર્મના મિથ્યા સિદ્ધાંતોને લઇ લોકો નાસ્તિક, દુરાચારી બનવા લાગ્યા ત્યારે સત્પુરૂષોને તેના પ્રત્યે અતિ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. ગણ્યા ગાંઠ્યા ધર્મજ્ઞ લોકોરણાતેની પ્રાર્થનાથી આચાર્ય શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય મહારાજ અને કુમારીલ ભટ્ટ જન્મ્યા. આ બન્ને મહાનુભાવ પુરૂષોએ જ્ઞાનબળથી, શાસ્ત્ર સામર્થ્યથી બુદ્ધ ધર્મની તુચ્છતા સમજાવી સનાતનધર્મ એટલે શું ! અને તેને અનુસરવાથી તેમાં મોક્ષ પામવાની કેટલી સર્વોત્કૃષ્ટ સરળતા અને

અને સત્યતા રહેલી છે? તેનું ભાન કરાવી ભારતવર્ષમાં પુનઃ શ્રી સનાતન ધર્મ સ્થાપન કર્યો. ખંડિત થયેલા મંદિરો અને પ્રતિમાઓ પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરી શ્રીમદ્ આચાર્યજીએ જેમ ભારતના સર્વ સ્થળોમાં પ્રવાસ કરી ધર્મપ્રચાર અને મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા કરી હતી તેમ હિમાલયના વિકટ, નિર્જન પ્રદેશમાં પણ પ્રવાસ કરી શ્રી બદ્રીનારાયણની મૂર્તિ બુદ્ધલોકોએ મંદિરમાંથી ઉખેડી ફેંકી દેવરાવી હતી તે મૂર્તિ અલકનંદા–ભાગીરથીના તટપર આવેલા નારદ કુંડમાંથી સંશોધન કરાવી વિધિસર સ્થાપન કરી હતી. બ્રહ્મસૂત્ર, ઉપનિષદ્ અને ગીતા એટલે વેદત્રયી ઉપર જે ભાષ્ય લખે અને દેવ ઋષિમુનિ જેને માન્ય ગણે તેજ આચાર્ય કહેવાય. આવા આચાર્ય છેલ્લાં ૨૦૦૦ વર્ષ દરમ્યાનમાં ફક્ત ચારજઃ શ્રી શંકરાચાર્ય, શ્રી માધવાચાર્ય, શ્રી રામાનુજાચાર્ય અને શ્રી વલ્લભાચાર્ય થયા છે. પણ તે ચારેયમાં હિંદુધર્મ સ્થાપનાનું અતિ વિકટ કાર્ય તો મહા મહા સંકટ વેઠીને શ્રીમદ્ આદ્ય શંકરાચાર્યજીએજ કર્યું છે એમ બુદ્ધિપૂર્વક જોતાં ખાત્રી થાય છે. કેટલાક અજ્ઞાન અને મૂઢ મતિ શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજને શંકરમતના ગણી નિંદે છે તો કોઇ તેઓશ્રીને શંકરમતના સમજી વૈષ્ણવો સાથે વિવાદ કરે છે પણ શ્રીમદ્ આદ્ય શંકરાચાર્યજીને કોઇ મત કે વાડો–સંપ્રદાય ન હતો. તેમણે તો સ્થળે સ્થળે સનાતન વૈદિકમાર્ગની હિમાયત કરી પરમ દેવ શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનની ભક્તિ જ્ઞાનયુક્ત કરવાનું દર્શાવ્યું છે, એટલુંજ નહિ પણ જગન્નાથ શ્રી વિષ્ણુ ભગભગવાનની આ સૃષ્ટિ રચનાના લોકપાળો પિતામહ બ્રહ્મા, શિવ, સૂર્ય, ચંદ્ર, ઇંદ્ર, અગ્નિ, વરુણ, વાયુ, યમ, ગણપતિ વગેરે દેવની પણ અઃઆવાધિએ ઉપાસના કરવાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે એમ ઉંડા ઉતરી

જોતાં સ્પષ્ટ જણાય છે. શ્રી બદ્રીનારાયણમાં ભગવાન ભાષ્યકારના ઉપકારનું સ્મરણ કરી અમો પરમ સંતોષ પામ્યા.

સર્વ શ્રેષ્ટ તીર્થ.

ભારતવર્ષમાં નાના મોટા ઘણા તીર્થ સ્થાન તથા રમણીય વન પ્રદેશો છે. જેમ ભારતમાં છે તેમ દુનિયાના ઇતર ભાગોમાં પણ સૃષ્ટિ સૌંદર્ય છે. દ્વારકા, ડાકોરજી, પંઢરીનાથ, બાલાજી, વિષ્ણુકાંચી, મદુરા, રામેશ્વર, જનાર્દન, પદ્મનાભ, શ્રીરંગજી, જગન્નાથજી, ગયાજી, કાશી, પ્રયાગ, મથુરા, અયોધ્યા, હરિદ્વારાદિ અનેક તીર્થોમાં એક કરતા વધારે વખત અમોએ યાત્રા કરી છે તેમ જપાન, ચીન, ઈંગ્લંડ, પેરીસ, ઇટાલી વગેરે દેશો પણ જોયા છે પરંતુ ક્યાંય સુમેરૂ પર્વત જેવા બરફ આચ્છાદિત પર્વતને કે જેની મધ્યમાંથી અનેક પવિત્ર નદીઓ: ગંગા, યમુના, મંદાકિની તથા તળેટીમાં ચાર ધામ: ગંગોત્રી, જમનોત્રી કેદારનાથ અને બદ્રીનાથ અને તેમાં પણ ભગવાન્ શ્રી બદ્રીનારાયણનો પ્રતાપ તો ક્યાંય કિંચિત્ અંશે પણ દેખાયો નથી. જેમ સપ્તપુરી અને ચાર ધામમાં શ્રી બદ્રીનારાયણ શ્રેષ્ટ છે તેમ સૃષ્ટિ સૌંદર્યમાં પેરીસ, ઇટાલી, જપાન કરતા કાશ્મીર શ્રેષ્ટ છે અને કાશ્મીરની વનઃશ્રી કરતા હિમાલયમાંના જમનોત્રીના માર્ગની વનઃશ્રી સર્વોત્કૃષ્ટ દર્શનીય છે. દરવર્ષે શ્રીમાન્ હિંદુઓ લાખો રૂપિયા ખર્ચ કરી યુરોપ અમેરીકામાં ભ્રમણ કરી ભ્રષ્ટ થાય છે તેઓ જો યુરોપનો મોહ ત્યજી એક વખત કાશ્મીર હિમાલયના પ્રદેશનું અવલોકન પ્રભુચિંતન અને સત્સમાગમ કરતાં થકાં કરે તો અવશ્ય અનેક લાભ મેળવીને પાછા ઘેર આવે. હિમાલયની યાત્રા પૂર્ણ કર્યા પછી અમારો તો દૃઢ નિશ્ચય બંધાયો છે કે પ્રભુકૃપાએ સ્થિતિની અનુકૂળતા હોય તો દરવર્ષે બે માસ તો જરૂર હિમાલયમાં ગાળવા.

રામનગર રસ્તે મુંબઈ.

કૃત સંકલ્પનું સમાધાન થયા પછી શ્રીબદ્રીનારાયણમાં હવે વિશેષ રોકાવાનું ઉચિત ન ધારતા શ્રી ભગવાનના દર્શન કરી બપોરના ચાલી નીકળ્યા. પગમાં પગરખા ન હોવાથી ધોધમાર વરસાદને લીધે કાંકરા અને અણીદાર પથ્થરવાળો રસ્તો તથા નાળા મહા મુસ્કેલીએ કાપતા કાપતા ૮ માઇલપર એક મોટા નાળા પાસે આવી પહોંચ્યા. આ નાળુ એક જબરજસ્ત નદીના જેવું. વેગવાળું હતું. તેમાં મોટા મોટા લોઢ ઉછળતા હતા. વીશ દિવસ પહેલા પુલ નહિ જેવો હતો તેનું નામનિશાન રહ્યું નહોતું. હું મારો સાથી અને એક સાધુ જાત્રીએ આમથી તેમ ફરી નાળુ ઓળંગવાનો ઘણો પ્રયાસ કર્યો પણ વ્યર્થ. તેનું તાણુ અને લોઢ જોતાંજ છાતીમાં ધ્રાસકા પડતા તો પછી તેને ઉલ્લંઘી સામે પાર જવાની વાતજ ક્યાં રહી? આખરે ભગવાનનું સ્મરણ કરી મેં હિમ્મત આણી જ્યાંથી નાળાના જળનો મેળાપ અલકનંદામાં થતો હતો તેની નજીક ધીમા લોઢ જોઇ ઝંપલાવ્યું. પાણીમાં લાકડી મૂકી તેના ટેકે ટેકે ચાલવા માંડયું તો જળના ઉગ્ર પ્રવાહે લાકડીને ખેસવી દીધી અને મોટા મોટા પત્થર પગમાં અથડાઇ મને ખેંચવા લાગ્યા. શ્રી હનુમાનની શકિતનું સ્મરણ કરી વિશેષ બળથી આગળ વધવા માંડયું તેવામાં દૈવયોગે પગ લથડયો અને હું નદીમાં પડયો. અતિ બળ કરી બેઠો થયો પણ ખંભાપરની અડધા મણની પોટકી પાણીના વેગમાં તણાતી ચાલી. આમ થતાં નિરાશ ન પામતા લથડતા તણાતા તણાતા પોટકી પકડી હું કિનારે પહોંચી નવી જીંદગી પ્રાપ્ત થવા માટે ભગવાનનો ઉપકાર માનવા લાગ્યો. હવે મારા સાથીને તથા

બાવાને સામે પારથી આ બાજુ લાવવા રહ્યા. તેઓને લાકડીનો ટેકે દઇ હિંમત અને પડકારાથી ખુબ ખેંચ્યા છતાં તેઓ નદીમાં ખેંચાયા અને મહા મુશીબતે કાંઠે આવ્યા. આ વખતે બરફ જેવા ઠંડા જળમાં પડયાથી અમારા શરીર પાણીથી તરબોળ થઇ જઇ ઠંડીથી ધ્રુજતા હતા. કપડા પુસ્તકની પોટકીઓ પણ પાણીમાં ભીંજાવાથી પાંચ ગણા વજનની થઇ હતી. લુગડા કપડા નીચોવી આગળ વધવા માંડયું. વરસાદે ઉગ્ર રૂપ ધારણ કરી વરસવા માંડયું. સાંજ પણ પડવા આવી હતી તેથી એક માઇલ ચાલી એક બાવાના મકાનમાં આશ્રય લેવા ધાર્યો. ખરેખર ધર્મસ્થળના લોકો ધર્માદો ખાઇ નિષ્ઠુર થઇ ગયા હોય છે તેના હૃદયમાં દયાનો છાંટો હોતો નથી. અનેક રીતે વિનવ્યા પછી બાવાએ તેના મકાનની સામેની કુટીમાં રાતવાસો કરવાની રજા આપી. ભીંજાયલા કપડા નીચોવી સુકવ્યા અને લંગોટીભર રહી ટાઢથી ધ્રુજતા તથા નદીમાં પડી જવાથી કેડમાં સખ્ત માર પડેલો હોવાથી તેના દુઃખે દુઃખી થતાં આખી રાત બેઠા બેઠા ગાળી સવારમાં બે માઇલ ચાલી પંડુકેશ્વર આવ્યા.

પંડુકેશ્વરમાં ગંગાસ્નાન તથા પંડુકેશ્વર ભગવાનના દર્શન કરી રસોઇ કરી શરીર શેકવા લાગ્યા. ગઇ કાલના પડવાના પ્રહારની પીડાથી આજ અહીંજ રોકાઇ ગયા. બીજે દિવસે રસોઇ જમી ચાલી નીકળ્યા. પથ્થર કાંકરીવાળો તથા નાના મોટી ચડાઇ ઉતરાઇ-વાળો રસ્તો પસાર કરતા ધવલ ગંગા તથા અલકનંદાના સંગમ પાસેના વિષ્ણુ પ્રયાગ પાસે થઇ જોશીમઠ આવી પહોંચ્યા. અહીં દુકાન મકાન ઠીક હોવાથી થોડી વિશ્રાન્તિ લઇ થોડો નાસ્તો કરી પાણી પીને અને ચાલી નીકળ્યા. સાંજે ૧૪ માઇલપર

આવેલી કુમારચટ્ટી આવી પહોંચ્યા. અહીં દુધ દહી તથા શીલાજીત સારા પ્રમાણમાં મળે છે. રાત્રે રસોઇ કરી સવારે ચાલી નીકળ્યા. મનમાં ચાલવાનો વેગ ઘણો હતો પણ પગરખા વિનાના પગ હોવાથી કાંકરી પથ્થરના મારથી પગ આળા થઇ ગયા હતા તેથી વધારે ચલાતું નહોતું તો પણ ગરૂડ ગંગા થઇ પીપલકોટી ચટ્ટી આવ્યા. આ ચટ્ટી મોટી છે. અહીં દશ બાર દુકાન છે તેમ ખાવા પીવાની તથા કપડાના પગરખા વગેરે પરચુરણ ચીજો મળે છે. રસોઇ કરી જમી કપડાના પગરખાની બે જોડ ખરીદી ચાલી નીકળ્યા. ચાર પાંચ માઇલ તો સારી પેઠે જોરથી ચાલ્યા પણ પછી વરસાદથી પગરખા પલળ્યા અને ફુદડી લાગવાથી લોહી નીકળવા માંડયું તેથી તેમ વરસાદને લીધે પહાડો ધમેલા હોવાથી અંધારામાં કયાંક નદીમાં કે પહાડમાં કદાચ ન મરીએ ? એમ ધારી ૧૯ માઇલ ચાલી રાત્રે લાલસાંગા પાસેની ચટ્ટીમાં રોકાયા. રસ્તો વનસ્પતિ વૃક્ષ પહાડ પર્વતથી રળીઆમણો લાગતો હતો. ગંગોત્રીની માફક ઝોંકનો ત્રાસ ન હતો પણ સરકાર કે જેણે લોકોમાં પરોપકારીપણાનો ભાસ કરાવી લાલચો આપી સ્થળે સ્થળ હાથ કર્યા છે તેની બેદરકારી તથા બીકણપણું જોઇ અત્યંત સંતાપ થતો હતો. હિમાલયનો-બ્રિટિશ ગઢવાળ પ્રદેશ જે પ્રથમ મહારાજા ટેહરીના કબજામાં હતો તેની પાસેથી તેમને યેનકેન પ્રકારેણ સમજાવી હાથ કર્યો અને હવે તે તેની વૃક્ષ વનસ્પતિની આવક ખાય છે છતાં જાત્રીઓના સુખને માટે નદી નાળાપરના પુલ સમારવાની કે રસ્તો સુધારવાની બીલકુલ દરકાર રાખી નથી એટલુંજ નહિ પણ દુકાળના બહાને બદ્રીનારાયણની જાત્રા બંધ રાખવાથી ચટ્ટીઓ તુટેલી હાલતમાં હતી. વેપારી લોકો ધંધા રોજગારના અભાવે

ગયા હતા. કોઇ કોઇ વેપારી ક્યાંક બાકી રહ્યો હોય તો મમણા રગણા કામ કઇને સડી ગયેલી ચીજ આપતો હતો. આવી રીતે મુશ્કેલી ભોગવતાં ભોગવતાં સવારે વહેલા ચાલી દશ બજે લાલસાંગા આવી પહોંચ્યા. આજે જન્માષ્ટમીનો પવિત્ર દિવસ હોવાથી ઉપવાસ રાખ્યો હતો. અલકનંદામાં સ્નાન તથા સંધ્યા ઉપાસના કરી થોડુંક ફરાળ સાથે લઇ ચાલી નીકળી ૧૦ માઇલે સાંજે નંદપ્રયાગ પહોંચ્યા. આ ગામમાં શ્રીનંદજીએ તપ કરેલું હોવાથી તેનું મંદિર છે તથા અલકનંદા મંદાકિનીનો સંગમ થતો હોવાથી તીર્થનું સ્થળ ગણાય છે. જેમ લાલસાંગા જેવા અરણ્ય સ્થળમાં બેચાર અધિકારીઓ સહકારી કમિટી સ્થાપી દશ વીશ માણસ એકઠા કરી સહકાર શીખવતા જોવામાં આવેલ તેમ અહીં ગાંધીપંથી અસહકારી ત્રણ ચાર પહાડી લોકો ખાદી પહેરી સ્વરાજ્યની વાતો કરી રહ્યા હતા. પરસ્પરમાં સંવાદ થતાં પ્રશ્નોનો ઉત્તર દઇ રાત્રિ ગાળી સવારે ચાલી નીકળી ૧૩ માઇલે સાંજે કર્ણપ્રયાગ પહોંચ્યા.

કર્ણપ્રયાગમાં અલકનંદા તથા કરણગંગાનો સંગમ થાય છે કર્ણેશ્વર મહાદેવનું મોટું મંદિર છે. તાર ટપાલની સગવડ હોવા સાથે દશબાર દુકાનો પણ છે. આસપાસના અનેક પહાડી ગામના લોકો અહીં માલ ખરીદવા આવે છે તેથી વેપારીઓ અનાજનો ઠીક સંગ્રહ હરિદ્વાર રામનગરથી મંગાવી રાખે છે. અહીંથી સપાટ ભૂમિ હિંદુસ્થાનમાં આવવાના બે રસ્તા છે; એક હરિદ્વાર અને બીજો રામનગર. અમારે રામનગરનો રસ્તો જોવાનો હોવાથી તે રસ્તે બીજે દિવસ સવારે પ્રયાણ કરી ૬ માઇલ પર આવેલી સિમલૌલી ચટ્ટીએ રસોઇ કરી જમી ચાલી નીકળ્યા અને આદ

બહરી થઇ જંગલ ચઢી ૧૬॥ માઇલ ચાલી આવી પહોંચ્યા. આબે રસ્તે ચડાઈ હતી પણ ધીમી હતી. રામનગર નજીક આ તોપણ મોંઘવારી ઓછી જણાતી નથી. બીજે દિવસ સવારે નિયમ પ્રમાણે ચાલી નીકળતાં પ્રથમ થોડી ચડાઇ ચડગા બાદ ૧૦ માઇલની ધીમી ઉતરાઇ ઉતરી મેલચૌરી પહોંચ્યા વરસાદથી માટી ચીકણી હોવાને લીધે રસ્તામાં બહુ કીચડ થઇ ગયો હતો. મેલ ચૌરીમાં રામગંગા પાર કરીને જતાં એક બે દુકાનો આવે છે તેમ બોજો ઉંચકનાર મજુર, ડોળાવાળા અને ખચ્ચર બહલવાનો સગાવાળાઓએ નિયમ રાખ્યો છે. મેલચૌરીથી આગળ ચાલતાં પ્રથમ થોડી ચડાઈ અને પછી ઉતરાઇ વટાવતા ધોધમાર વરસાદ વરસવા લાગ્યો. જગ્યા જગ્યાએ પહાડમાંથી વહેતા મોટા મોટા નાળા-ગદેરા જોરથી વહેવા માંડ્યા. આગળ ચાલવું અસંભવીત જણાયું તેથી કુલ ૧૭॥ માઇલ ચાલી તુટી ફુટેલી અને શ્રમિત મજુરોથી ખીચોખીચ ભરેલી રામપુર ચટ્ટીમાં રાતવાસો કર્યો. અહીંથી સવારે વહેલા ચાલી નીકળી ૨૧ માઇલે બીકીઆસણ મુકામ કર્યો. આખો રસ્તો રામગંગાને કાંઠે કાંઠે આવેલો છે. વરસાદને લીધે પુલ તુટેલા હતા. ગારો પુષ્કળ હતો. પહાડો છૂટાછવાયા આવે છે તે રસ્તાથી દૂર રહી જાય છે. ખેતરોમાં વાવેતર દેશની માફક થતું જણાયું. માણસો પણ કપડાથી સારી રીતે અંગ ઢાંકી સભ્યતા જાળવે છે. અહીં પહાડી લોકોના વીશ પચીશ ઘર છે તેમ ત્રણચાર દુકાનો છે પણ દુકાનદારનો નિર્વાહ દુકાનપર જણાયો નહિ. તેઓ આઠ દશ સાથે મળી રામગંગામાં મળતું એક મોટું વેગવાળું નદી જેવડું નાળું વહે છે તેમાંથી માણસો તથા ખચ્ચર ગધેડાને ઉતરાવી સામેપાર લઇ

૧૨કાર૨ન
ન્તા નથી અને વ
અહીં બીજું કાંઇ ન મળતા
શાકયા પાકયા એક ઉકરડાની
વિતાડી સવારે ચાલી નીકળ્યા. શરીરપ
કૌપન ભર થઇ નદી ઉતારનારને સામાન સોંપી
આંકડા ભીડી નાળુ પસાર કરવા લાગ્યા. નાળ માં અડધે અ.

મોટા મોટા પથ્થર ઉન્નીતા હતા અને તાણની કોઇ સીમા ન.
પ્રભુ કૃપાએ જેમ તેમ કિનારે પહોંચી સ્નાન કરી કપડા પહેરી
રસ્તે પડયા. પગરખાના અભાવે કાંકરી પથ્થર લાગતા પગે ચાલવા
અશકત બન્યા હતા તોપણ નિરૂપાયે ચાલવું પડતુ હતુ. હવે હિંદુસ્થા
નની સપાટ ભૂમિ નજીક આવેલા હોવાથી ગમે તેટલા થાકતા હતા
છતા ઉત્સાહ મંદ પડતો નહિ. ૩ માઇલ ચાલતા શિરકોટ ચટ્ટી આવી.
અહીંથી રામનગર સુધી બેલગાડા આવજા કરે છે ગાડાની પુછપરછ
કરી પણ રસ્તો તથા પુલ તુટેલા હોવાથી કોઇએ હા ન કહી. એક
બે જણાએ બેપરવાઇથી હા કહીનો ૩૫ માઇલના પંદર વીશ રૂપિયા
ભાડું માંગ્યું તેથી આગળ ચાલવા માંડયુ. દશ માઇલની ચડાઇ ચડયા
બાદ બેઠી ચડાઇ આવે છે. હવે રસ્તો સડક જેવો પહોળો તથા
માણસોનો ખચ્ચર ગધેડા ઉપર માલ લાવ લઇજાનો પુષ્કળ વ્યવહાર
જણાયો. અહીંથી આલમોરા ૩૫ માઇલ દૂર છે એમ દર્શાવનાર
પથ્થર આવ્યો તેની બાજુમાં આલમોરાની સડક દેખાઇ તે બાજુએ
મુકી ૧૩ માઇલ ચાલતાં સાંજે ટોટામચટ્ટી પહોંચ્યા. આ રસ્તો

..સજનક

..માં શા માટે સરકા

..ન છે. અમારા ધારવા પ્રમાણે,

..વાજ એમ થયું છે. ટોટામચર્ક્રોથી

..ા. આજે રામનગર પહોંચવાનો સંકલ્પ

..નેના પગ શ્રમથી, કાંકરીના મારથી તેમ સોજો

..શકત બન્યા હતા તોય ચલાવ્યે રાખ્યું. રસ્તામાં

..ા પીવા માટે સડી ગયેલા ડાળીયા સિવાય બીજું કાંઇ મળ.

શકે તેવું હતું નહિ. સડક પહોળી હતી પણ પુલ તુટવાથી નકામી

જ..વા હતી કારણ ચાર પાંચ માઇલ ફેર ખાઇ બીજે રસ્તેથી આગળ

જવાનું. રામગંગા જેવી મોટી નદી વરસાદના સમયે પાર કરવાનું

સાહસ કોઇથી બની શકે તેમ નહોતું. ચાલતાં ચાલતાં વરસાદ તુટી

પડયો, સાંજ પડી અંધારૂં થઇ ગયું, ભયંકર જંગલ કે જે જંગલ દોઢસો

માઇલના વિસ્તારવાળું છે તેમ જેમાં સિંહ, હાથી, વાઘ જેવા વિકર...

પ્રાણીઓને લીધે શિકારીઓ વારંવાર શિકાર ખેલવા આવે છે તે જંગલ

પ્રવેશ કરી અતિ વેગથી ચાલવા માંડયું. માણુસોનો આવરો જાવ

બંધ જણાયો. માત્ર રસ્તામાં ભેંસ, બળદ વગેરે સિંહ વાઘના ભ

થએલા પ્રાણીઓ જોવામાં આવતા, જેની ગંધ બેહદ હતી. હવે ગ

અંધકાર થયો. રસ્તો પણ દેખાતો બંધ થયો. ભગવાનનું સ્મર

કરતા પડતા અથડાતા રાતના અગીઆર વાગે રામનગ

આવી પહોંચ્યા. અમો કોઇના ભયથી તો નિર્ભય હતા પણ આ

હિમાલયની જાત્રાના શ્રમથી અત્યંત પરિતાપ પામ્યા હતા. આજે સા